

1708

74

2h-38

74

2h-38

MATERIALIEN ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN KUNST,
PALÄOGRAPHIE UND MINIATURLADEREI

II.

Das Skevra-Evangeliar vom Jahre 1197, aufbewahrt im Archive
des armenischen Erzbistums Lemberg

Beschrieben von
P. NERSES AKINIAN

MIT 18 ABBILDUNGEN IM TEXTE

Wien 1930.

ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ, ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Բ.

ՍԿԵՒՐԱՅԻ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ 1197 ԹՈՒԱԿԱՆԷՆ ԼՎՈՎԻ ՀԱՅ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

ՆԿԱՐԱԳՐԵՑ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

18 ՆԿԱՐԱՎ ԲՆԱԳՐԻ ՄԷՋ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1930

74
-38

ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ, ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Բ.

MATERIALIEN ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN KUNST,
PALÄOGRAPHIE UND MINIATURMALEREI

II.

413

MATERIALIEN ZUR GESCHICHTE DER
ARMENISCHEN KUNST, PALÄOGRAPHIE UND MINIATURLALEREI

II.

**DAS SKEVRA-EVANGELIAR VOM JAHRE 1197,
AUFBEWAHRT IM ARCHIVE DES ARMENISCHEN
ERZBISTUMS LEMBERG**

BESCHRIEBEN UND DARGESTELLT VON

P. NERSES AKINIAN

MITGLIED DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION

MIT 18 ABBILDUNGEN IM TEXTE

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1930

ՆԻԽԹԵՐ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ, ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Բ.

**ՍԿԵԻՌԱՅԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԸ 1197 ԹՈՒԱԿԱՆԷՆ ԼՎՈՎԻ ՀԱՅ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ**

ՆԿԱՐԱԳՐԵՑ ԵՒ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՌԻԽԵՆ

18 ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՄԷՋ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1930

Արտատպուած «ՀԱՆԴԷՍ ԱՍՍՕՐԵԱՅ»-է
1930, Թ. 1—4:

Separatabdruck aus HANDES AMSORYA
1930, Nr. 1—4.

29726-61

ՍԿԵԻՌԱՅԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԸ 1197 ԹՈՒՆԿԱՆԷՆ ԼՂՈՎԻ ՀԱՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՓՈՍԱՐԱՆԻ ԳՐԱԳԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

1. Քանի մը խօսք:

Լեհաստանի հանրապետութեան Լվով (Lwów, գերմ. Lemberg, Հին Հայոց՝ Իլով) քաղաքի Հայ Արքեպիսկոպոսարանի Գրադարանը հին ժամանակներէ ի վեր խնամով կը պահէ Հայ մանրանկարչութեան սքանչելի յուշակերտ մը, նկարազարդ Աւետարան մը, որ գրուած է 1197/98 թուականին Սկեւոյի վանքին մէջ:

Անոր նկարազրութիւնը եւ նկարներու ցուցադրութիւնը մինչեւ օրս չէ ներկայացուած Հայ գեղարուեստասէրներուն:

Անցեալ դարուն սկիզբը, երբ Հ. Մինաս Բժշկեան¹ կու տար ակնարկ մը Լեհաստանի Հայ դպրոցականութեան ժամանակակից կեանքի վրայ, յիշատակութիւն չէր ըներ Աւետարանի մասին. հաւանօրէն այն ժամանակ ղեռ չէր մտած Աւետարանը Հայ Արքեպիսկոպոսարանի Դիւանը:

Առաջին անգամ տեսած է Աւետարանս Հ. Ռափայէլ Պարոնչ, անգամ վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան, 1877ին, որ ընդօրինակելով անոր Յիշատակարանները մի մի օրինակ զրկած է Վիեննայի եւ Վենետիկի Մխիթարեան Հայրերուն: Հ. Ղ. Ալիշան իւր Ս ի ս ու ա ն ի մէջ (էջ 74, 98) երկիցս կը յիշատակէ ձեռագիրս, շատ համառօտ քաղուածներով Յիշատակարանէն, եւ Կ ա մ ե ն ի ց, էջ 161, 164—165, ուր կը հրատարակէ երկու յիշատակազրութիւններ:

Աւետարանի մանր նկարազրութիւնը կը պարտիմ Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեանին, որ 90ական թուականներուն այցելելով Լվով, իւր գովելի սովորութեամբ հետաքրքրուած է անով եւ կազմած ճշգրիտ նկարազրութիւնը: Հ. Գալէմքեարեան չէ հրատարակած, սակայն, իւր այս ցուցակազրութիւնը. ես գտայ զայն իւր անտիպ աշխատութիւններուն մէջ:

Նորագոյն ժամանակներս Աւետարանի վրայ խօսած են J. Strzygowski եւ Josef Piotrowski². վերջինս տուած է նաեւ համա-

ռօտ նկարազրութիւն մը Ձեռագրին եւ հրատարակած է մանրանկարներէն 7 նկար միագոյն: Strzygowski, որ խոստացած էր³ առանձին ուսումնասիրութիւն մը նուիրել Աւետարանի մանրանկարներուն, մինչեւ օրս տուած է միայն նմոյշներ անոր մանրանկարներէն⁴: Երկու նկար ներկայացուցած է նաեւ H. Glück⁵:

Մեր աշխատութիւնը պիտի ըլլայ այս տեղ՝ յեցած Հ. Գալէմքեարեանի եւ J. Piotrowskiի տեղեկութիւններուն վրայ, ներկայացնել Ձեռագրին նկարազրութիւնը, Յիշատակարաններուն ամբողջական հրատարակութիւնը եւ մանրանկարները, որքան անոնք մատչելի եղան մեզի վերոյիշեալ երկասիրութիւններէն: Պիտի կցենք այս ցուցադրութեան նաեւ համեմատ դիտողութիւններ եւ նկատողութիւններ:

Ձեռագիրը անձամբ տեսնելու բախտը չեմ ունեցած: Ձեռքիս տակ եղած նիւթերը թոյլ չեն տար ճշգրիտ դադարաւ կազմել Ձեռագրին հնագրական հանգամանքերու, եւ յատկապէս մանրանկարներու մանրամաս-

հաճեցաւ Գեր. Տ. Պօղոս Վ. Գրմբլեան ղեկ տրամադրութեան տակ, որուն համար կը յայտնեմ հրապարակաւ իմ շնորհակալութիւնը: — Երբ կը գրէի տողերս «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, ինձի անձանոթ մնացած էր Frédéric Maclerի նկարազրութիւնը այս ձեռագրին, լոյս տեսած հեղինակին Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine (Juillet-Août 1925) գործին մէջ, ի թերթին Revue des Etudes arméniennes, t. VII, fasc. 1 (Paris 1927), p. 97—107. Macler այս առթիւ նմանահանութեամբ տուած է նաեւ 4 խորան (1—4 — մեր նկարներէն Թ. 2—5) եւ յիշատակարան-յիշատակազրութիւնները (նկար 5—15):

Ձեռագրին նկարազրութիւնը իւր մանրամասնութեանց մէջ կը պակսի Maclerի մօտ, այնպէս որ դարձեալ Հ. Գալէմքեարեանի տողերով հարկ է դռհանալ այս կէտի մէջ:

³ J. Strzygowski, Kleinarmenische Miniaturmalerei, S. 43.

⁴ J. Strzygowski, Amida. Beiträge zur Kunstgeschichte des Mittelalters von Nordmesopotamien, Hellas und Abendlande (հրատարակուած կից հետեւեալ գործին՝ Max von Berchem, Amida. Matériaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes du Diyar-Bekr), Heidelberg 1910, էջ 362, 369. Եւ իւր Ursprung der christlichen Kirchenkunst, Leipzig 1920, տախտակ XXIV. Գարձեալ Asiens bildende Kunst, Augsburg 1930, էջ 142:

⁵ H. Glück, Die christliche Kunst des Ostens, Berlin 1923, նկար 6 եւ 7.

¹ Ժանապարհօրգութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ 1830:

² Katedra ormiańska we Lwowie w świetle restauracyj i ostatnich odkryć. Lwów 1925, էջ 10—11 եւ նկար 33—40: Այս նկարներէն հինգին կիւնները

տիս ընկալեալ զբարեաց, մահու չափ պարտապան եմք հատուցանել փոխարէնս ամենայնիւ յամենայնի. մանաւանդ ես եղկելի եւ թշուառ Ստեփանոս մականունն Աղամ. ի բանական՝ անբանս. յիմաստունս՝ անիմա(ս)տս. ի շնորհաւորս՝ անշնորհ. ի հանձարոյ եւ ի մտաց ներգործականի պակասեալ. եւ զայս ոչ եթէ առ խոնարհութեան ինչ ասեմ, այդ որպէս եմս տիրապէս եւ ճշմարիտ: Եւ արդ իմ այսպէս գոյով՝ պատահեցի աւուրցս չարութեանն եւ ժամանակի, մանաւանդ դժոխակիր եւ ընդդիմահար մարմնոյս. ոչ ունելով կարողութիւն խաչիւ եւ չարչարանաւք ընդ զհրամանս փրկչին. եւ անհաղորդ կալ կարի անտեղի եւ մեծագոյն տուգանք. համարձակեցայ ըստ սիրոյ եւ գործոց նորին որ բան էր եւ թանձրացաւ եւ վասն մեր մարմին եղեւ. զոր ընկալաւ եւ չաւափեցաւ եւ վայելեցաւ եւ ունիմք գնչան եւ զհացն կենարար մինչեւ ի դարուստ նորին. սոյնպէս եւ ես զբանս նորա որ հոգի է եւ կեանք, աշխատութեամբ նաւեցի ի Կիւրոս եւ գտեալ նիւթ, գրանն ի մարմին փոխարկեցի. զի անյագաբար վայելցից ուրախութեամբ ձեռամբ չաւափամբ համբուրիւք, եւ մտաւք եւ հոգեով ի բանէն կենդանացայց. եւ զայս ոչ վայրապար, այդ ի ձեռն մեծահոգի գովեալ գրչի որ գեր ի վերոյ եւ անհաս գտաւ ի սեռս մեր ոչ մեղանաւ միայն, այդ եւ երանգոց եւ գեղոց նկարագարդ վայելչութեամբ. ոչ ըստ դարութեան եւ կարողութեան իւրոյ արուեստին, այդ ըստ իմումս զիջեալ աղքատութեամբս. արդ մի ոք աղարտեցէ աղաչեմ զխակամտութիւն մանկութեանս. որ զանճառ եւ զաստուածազարդ քրիստոսախաւս կենդանի եւ կենսածին բանս յարմարմամբ ի նիւթս գեղապանծ պաճուճիւք պանծալի փայլմամբ ի տեսիլ աչաց ցուցանել. վասն զի սա ինձ կենաց կցորդ հաւատ առ հանդերձեալսն եւ յոյս առ նոյն ինքն բան որ մարմին եղեւ որչափ եմ ի տաղտկալի եւ ի թանձրագանդաղ մարմինս եւ զկնի աստի երեցս յիշատակ հոգւոյ իմոյ:

Արդ ի թուականիս Հայոց ՈՅԷ. յնժայելն թագաւորութեան Հայոց Լեոնի քրիստոսասիրի որ յիւրիսեանց, եւ ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի, գրեցաւ յերկու հոգեւոր ուխտս որ աւրնութիւր ամուր գրեկաց, ի ստորոտ լերինս Տաւրոսի եւ ի գլուխ մայրաքաղաքին Տարսուսի, սկզբնաւորեալ ի մեծանուն անապատ Մըլիճի ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնին, որ է զամբարան իշխողաց ամուր գրեկի Պապաւանի. եւ կատարեալ աւրնութիւր անաւամբոցի Լամբրաւնի յաւթեկան հոգեւոր ուխտ Սկեւռա. առաջի սրբոյ եւ սքանչելագործ Նշանի եւ Փրկչին տաճարի: Արդ տեսար որք յիմոյ նուաստութեանս աստուածասիրութեան պտուղս իշխողաց ամուր գրեկի ի բանիցս աւետարանութիւն, որով գտէն մեր

Յիսուս Քրիստոս ի սմա տեսանէք. եւ մարմնոյ հայելով ի պաճուճանս զարդուս, որով պսակեաց զգեղեցիկն քան զամենայն որդիս մարդկան որ սիրեաց ի շրթանց իւրոց զայս աւետարան, նախ աւրհնութիւն, զոհութիւն, եւ երկրպագութիւն մատուցէք Աստուծոյ հաւր եւ միածնի իւրոյ տեսուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ միսիթարիչ սուրբ հոգւոյն, որ արժանի արար զաղքատ եւ զկործանեալ մարդկութիւնս այսպիսի սքանչելի նորոգման եւ փրկութեան որ ի սմա պատմի եւ ի մէջ ոք յայս շնորհ վայելեցաւ եւ այժմ ի կարգ մեռելոց դասեցաւ գոհութիւն, աւրհնութիւն եւ անուանն Յիսուսի Քրիստոսի ծննդաբնութիւն ընդ երկնաւորացն եւ երկրաւորացի եւ ի սանդարամետական մեռելոցս. իսկ առ սէր եղբարցդ, խոնարհութեամբ եւ արտասուաւք աղաչանք. զի մեք որ մեռելութեամբ մարմնոյ մոռացեալ եմք ի սրտէ եւ աներեւութացեալ յաչաց որպէս զանաւթ կորուսեալ, այս արժանամեծար առհաւատէիւս յիշատակեցուք ի բանս մաղթանաց ձերոց առաջի փրկչին մերոյ Քրիստոսի. զի զիս զՍտեփանոս որ մեծաշան աշխատութեամբ եւ ըզմամբ սրտիւ ստացայ զսուրբ մատեանս, արժանի արասցէ իւրում ողորմութեանն հանդերձ ծնաւդաւն իմովք եւ քերք. որ ըստ իմում աղքատութեանս զգեցուցի աւետարանի իմոյ զայս նիւթեղէն պաճուճանքս: Այդ եւ Գրիգոր գրչի որ յաւար կամաւք յանձն առ եւ աշխատեցաւ ի սուրբ մատեանս, լիցի ի գթութենէ ձերմէ առ Քրիստոս յիշման արժանի. եւ ինքն տէրն եւ Աստուածն մեր որ կոչեաց զամենեւեան յիւր արքայութիւնն եւ ի փառս, ժառանգարասցէ զծառայքս իւր վիճակի սրբոցն ի լուսաւոր արքայութիւնն իւր, եւ եղիցի աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

2. (Մատթէոսի Աւետարանին վերջը՝ ոսկեգիր). Ստացաւ սրբոյ Աւետարանիս զՍտեփանոս պատուեալ աւժութեամբ քահանայութեան ի դասու կրանաւորաց յիշխանքի տէր:

3. (Մարկոսի Աւետարանին վերջը կարմիր թանաքով). Ի յարութեանն հասարակաց ամենեցուն տէր ողորմեա՛ ստացալի սորա Ստեփանոսի եւ ծնաւդաց իւրոց. ամէն:

4. (Ղուկասու Աւետարանին վերջը կարմրագիր). Ընդ աւետալուր քարոզիցն համադասեցես եւ զսրտացաւ սորա զՍտեփ:

Յիշատակագրութիւնք՝ 1. (բոլորգիր). Ի թուականիս Հայոց ի ՈԿԸ. հանդեաւ ի Քրիստոս բարեպաշտ եւ աստուածասէր թագաւորն Հայոց Լե(ւ)ոն ի Մայիս ամսոյ ի մէկն եւ պատկեր աւուրն չորեքշաբթի⁸ որոյ յի-

⁸ Ըստ տօմարական հաշուին ՈԿԸ թուականը կը համապատասխանէ 26 Յունուար 1218—21 Յունուար 1219 փրկչական տարիներուն: Ուստի ՈԿԸ Մայիս 1 1218ին պիտի հանդիպէր Գլ. օրը: Յիշատակագիրը նկատի ունի Հայոց անշարժ տօմար մը, եւ կ'իմանայ ՈԿԸ տարւոյն տակ 1219, երբ ճշդիւ Մայիս 1 օրուան

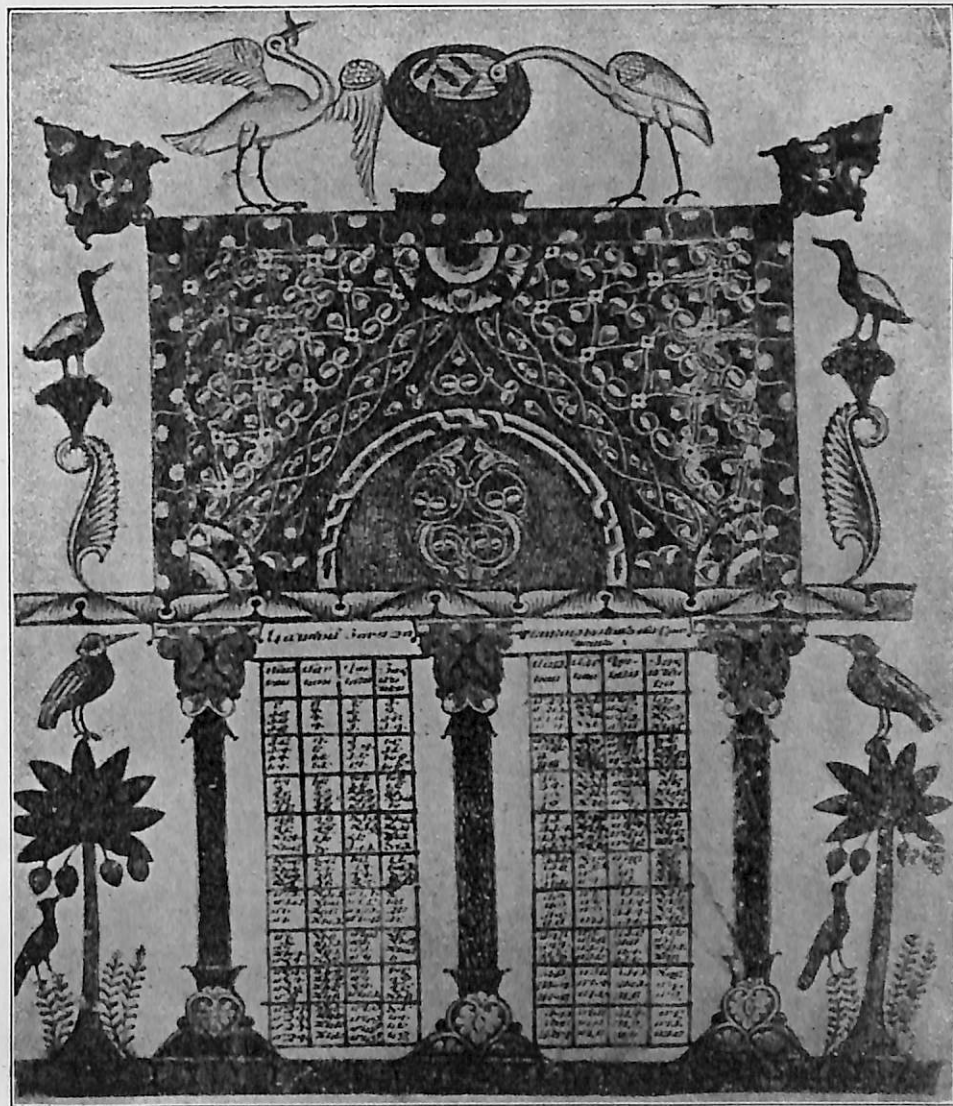
չատակ նորա աւրհնութեամբ եղիցի. ամէն: Վասն որոյ աղաչեմք զքեզ մարդասէր հայցմամբ արժանապատիւ ընթերցողաց կենդանի բանի քո տէր թողցես զանցանս սորա:

2. (Ուրիշ ձեռքէ բոլորգիր). Զվերջին ստացաւ սուրբ աւետարանիս զպարոն խոթելուպէն յիւր հալալ արդեանցն գնեաց զսուրբ աւետարանս ի Սիմէոն ար(եղայ)էս ի յիշատակ իւրեանն եւ իւր կողակցին Մելիք

կան վարպետն որ զայս սուրբ աւետարանս մեզ երեր. եւ Աստուած զձեզ յիշէ:

Ի թվ. ՊՀԱ. (1422) եւ Սիմէոն արեղաս եղբայր Յովանիսի ծախեցի սուրբ աւետարանս պարոն խոթելուպէն:

3. (Ուրիշ ձեռքէ բոլորգիր). Ի ՌԽԱ. թուականիս Հայոց մեծաց, ի հայրապետութեան սուրբ էջմիածնի Տեառն տէր Դաւիթ Կաթողիկոսին, եւ ի թագաւորութեան յայտմ

Նկար 2. Սկեւռայի Աւետարան, 1197:

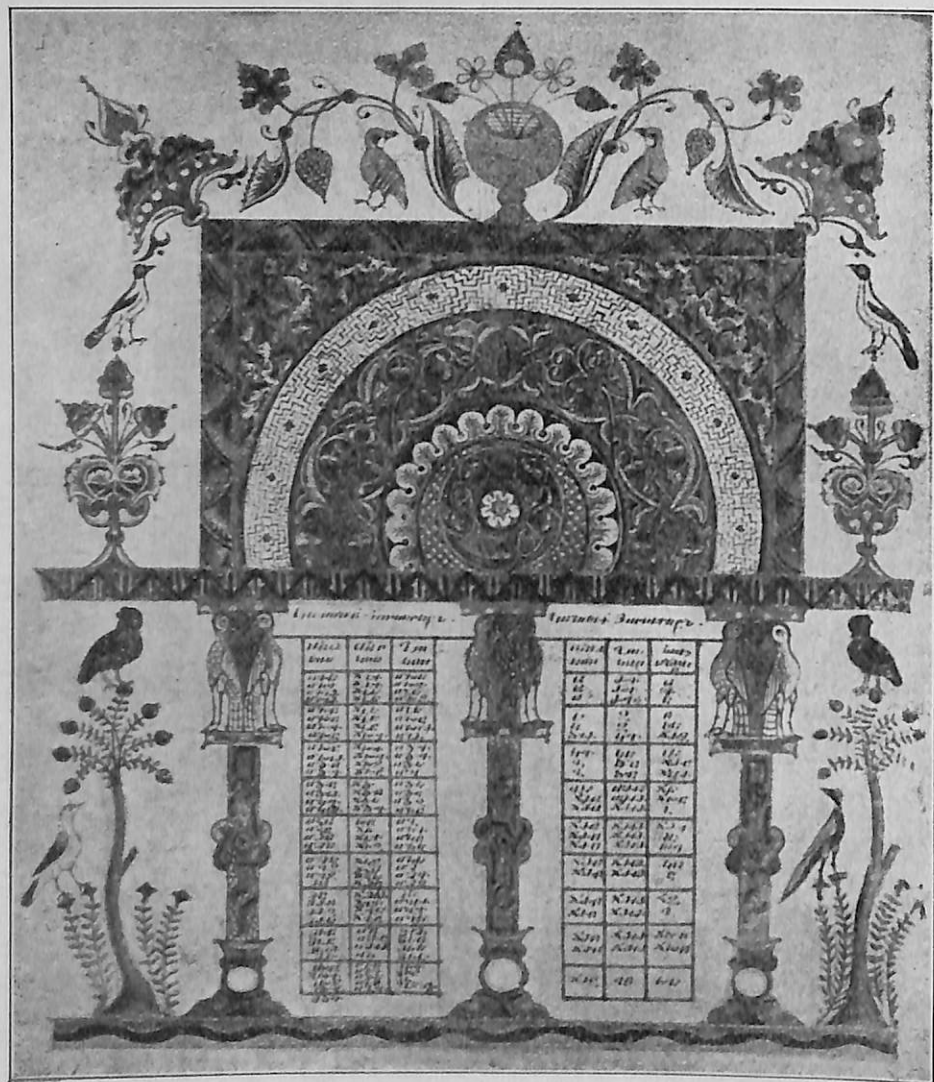
նաթունին եւ իւրեանց ծնողացն. Որ ոք հանդիպի սուրբ աւետարանիս կարգալով կամ աւրինակելով յիշման առնէք արժանի զվերոյգրեալ պարոն խոթելուպէն. եւ զՏաւա-

նահանգիս, բարեպաշտ արքային երրորդունն Զիկմունդին Լէհաց իշխանաց իշխանին, պարոն Թորոս Պեռնաթեցի, որդի պարոն Զատիկին առ Աստուած փոխեցիւրոյն, եռացեալ աստուածային սիրով մեծաւ փափաքանաւք տեսեալ զսուրբ կենսաբուխ սուրբ աւետարանս հնացեալ եւ անխնամ ի պահողացս վերստին նորոգել երես մեծաւ ծախիւք եւ արծաթապատ զարդարանաւք: Ի փառս Միածնի որդոյն Աստուծոյ: Եւ ի վայելումն մանկանցն նոր Սիրնի: Յիշատակ իւր եւ հա-

պատկերն ունի Գլ.: Ըստ Հ. Ղ. Ալեքանի Լեոն թագաւոր վախճանած է 1219 Մայիս 2ին. Սիսուան 553. իսկ 524, կը գրէ «Ամսամուտ կամ երկրորդ օր էր մայիսի յաւերժայիշատակն այն օր, 1219 թուականին Քրիստոսի, եւ Հայոց ՈԿԸ»: Յիշատակարանս կը խօսի ի նպաստ Մայիս 1ին:

մեստ կողակցուն իւրոյ Մարիանէին, եւ մաւրն Աննային եւ ի Քրիստոս հանգուցեալ հաւրն պարոն Զատիկին եւ ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց: Ով պատուական դասք լուսերամից յորժամ հանդիպիք ի յայտմ աստուածարուիս սուրբ տառիս յիշեալիք ի տէր Քրիստոս զամենեւեան առ հասարակ զառաջին ստացողան եւ զկրկին եւ զվերջին նորոգողս զպարոն Թորոսն եւ զամենայն աւրեան մերձաւորսն: Եւ պարզեաւորուն Քրիս-

Յամէն դիմաց կամ պաշարած Որպէս կաքաւ ի յարձրաց Հոգիս ցանկաւ երկնաւորաց Մարմինս ըղձաւ գործոց չարեաց Յանկամ փառաց անցաւորաց Մոռանալով զօր վաղձանաց Ոչ յիշեմ զրան դատաստանաց Եւ զպահանջուն քանքարաց: Արդ քահանայք լուսերամաց Եւ հանդիպողք սուրբ վտակաց

Նկար 3. Սկիւռայի Աւետարան, 1197:

տոս ողորմեսցի առ հասարակ յիշելոցն եւ յիշողացդ եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն: Յիշեալիք եւ զիս չինչ մոխիրս Սիմէոն լոկ անուն էրէցս գրող յիշատակարանիս, կաթիլ մի ողորմութիւն խնդրելով ի Քրիստոսէ:

(Նոյն գրով):

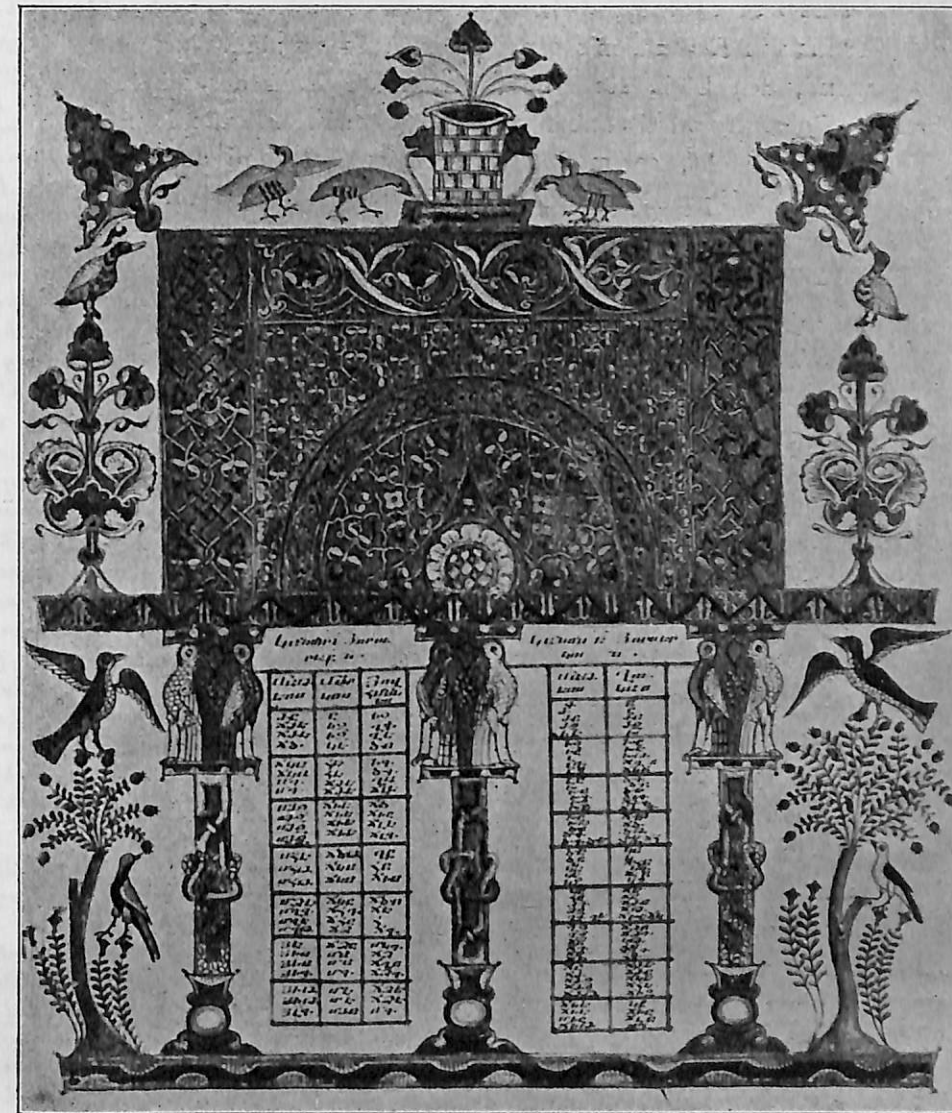
Ով զանբարիս ի մէջ բարեաց Եւ զանարժանս ի մէջ բազմաց

Աւետարուղիս ականց քառաց Զիս յիշեցէք ի լի սրտաց ԸզՅովհաննէսս յետեալ բարեաց Զկրկին կազմողս սուրբ տառաց Եւ թողութիւն արէք մեղաց Նա որ բաշխողն է պարգեւաց Արժան առնէ զձեզ պսակաց Հայր մեղացիւ ով զմեզ յիշեաց Ներէ Քրիստոս իւր անցանաց Եւ ազատէ ի տանջանաց: Ամմէն:

3. Դիտողութիւններ:

Այս յիշատակարաններէն կը տեղեկանանք. 1. Աւետարանս գրուած է «ի թուականիս Հայոց Ոնի յ(ը)նծայեցն թագաւորութեան Հայոց Լեւոնի քրիստոսասիրի որ յիտրենեանց, եւ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի»: Ոնի կը համարատարանէ իրկչական 1197, Յու-

վերոյ եւ անհաս գտաւ ի սեռս մեր ոչ մեկանաւ միայն, այլ եւ երանգոց եւ զեղոց նկարազարդ վայելչութեամբ»: այլ անձնաւորութիւնն է «Գրիգոր գրիչ, որ յաւժար կամաւք յանձն առ եւ աշխատեցաւ ի սուրբ մատենա», Նա սկսած է իւր օրինակութիւնը «ի մեծանուն անապատ Մըլիճի» եւ աւարտած է «յաւթեվանս հոգաւոր ուխտ Սկիւռա»: Այս «մեծահոգակ եւ գովեալ գրչի» հետ

Նկար 4. Սկիւռայի Աւետարան, 1197:

նուար 31—1198 Յունուար 30 տարւոյն: Այս թուականին հետ լիով կը համարատարանէ Լեւոնի թագաւորութիւնը. ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի «Լեւոն ընդունի թագ ի Յունաց կայսերէ եւ պսակի ի Տարսոն» 1196ին (Սիւսւան, էջ 552, հմտ. եւ 462), հաւանորէն տարւոյն վերջերը: Այս չըջանին կը բազմէր կաթողիկոսական աթոռին վրայ Գրիգոր Զ. Ապիրատ, 1194—1203:

2. Գրուած եւ նկարազարդուած է «ի ձեռն մեծահոգակ գովեալ գրչի, որ գեր ի

նոյն է հաւանորէն այն «Գրիգոր գրիչ» որ գրած եւ նկարազարդած է 1173ին Էջմիածնի Մատենադարանի Թ. 1561/1568 Նարեկը Ներսէս Լամբրոնացոյ համար: Եւ տեսած եւ համբուրած եմ այս թանկարժէք ձեռագիրը, լայց չունիմ այժմ իմ մօտս ծանօթութիւններս, ներկայացնելու ընթերցողներուս: Գորեգին արքեպ. Յովսէփեան⁹, այսպէս նկարազարդած է զայն:

⁹ Քարտէզ Հայ հնագրութեան. Վաղարշապատ 1913, էջ 30:

«Նարեկ. Նկարագրող, ազնիւ մագաղաթ, 15,2 x 11,5 սմ. 336 թերթ: Գիրք՝ փոքր երկաթազեր, սքանչելի, միջնադար, 10,2 x 7,5 սմ.: Գրիչ՝ «Ձողորմելի գրիչս Գրիգոր աղաչեմ յիշել ի տէր» 28ա: Ստացող՝ Ներսէս Լամբրոնացի: «Ստացաւ սորա զՆերսէս, գորդի մեծագաւ սեւաստոսի Աւշին յիշես. ի Քրիստոս» 55 բ. տես եւ 115 բ, 174 բ: Տեղ՝ անյայտ, բայց հաւանօրէն Սկեւոսայի վանքը: Ժամանակ՝ 1173 թ. փրկչական. «թու. ՈՒԲ»: Առաջին երեսն ամբողջացէս ոսկեզեր է. ազնիւ ոսկով են գրուած նաեւ գլուխները սկզբնաւորութեան եւ պարբերութիւնների առաջին տողերը: Գլուխների վերնագիրները կարմիր եւ բնագրից աւելի փոքր տեսակի երկաթազերով: Նմոյշ մը իր գրչութեան տե՛ս նմանահանութեամբ Տախտակ ԼԹ, Թ. 64:

Գրչութեան տեղը, զոր Յովսէփեան «Հաւանօրէն Սկեւոսայի վանքը» կը համարի, կարող է նաեւ Մլիճի վանքը ըլլալ:

Այս Գրիգորը չի կրնար նոյնացուիլ ԺԲ. դարու երկրորդ կէսին եւ ի սկիզբն ԺԳ. ին ծաղկող Գրիգոր Սկեւոսայի վարդապետին հետ, որուն գործունէութեան ասպարէզը նոյնպէս Սկեւոսայի վանքն էր: Նա կենդանի էր դեռ 1219ին¹⁰. Իսկ սա վախճանած է 1215ին, ինչպէս յետագայ յիշատակարանէն պիտի տեսնուի: Արպէս զի Գրիգոր Սկեւոսացի չչիփթուի գրչիս հետ, վերջինս պիտի անուանեմ Գրիգոր Մլիճեցի:

Գրիգոր գրիչ ուրիշ Աւետարան մ'ալ ձեռնարկած է գրել 1215էն քիչ յառաջ, նոյն Սկեւոսայի մէջ, ի խնդրոյ «Ստեփանոսի բանի սպասաւորի», բայց անաւարտ թողուցած է վերահաս մահուան պատճառաւ: Նա հոս ալ կը գրուատուի «մեծահոգի գրիչ»։ Եւ վախճանած է «ի բարեւոյ ծերութեան»: Այս Աւետարանը, զոր ուրիշ ճարտար գրիչ մը յաւարտ հասուցած է, կը պահուի այժմ Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքը (Հմմտ. Արարատ, 1910, էջ 885): Կարեւոր կը համարիմ այս տեղ յառաջ բերել Զեռագրիս այն համառօտ նկարագրութիւնը, զոր հաղորդած է Գարեգին քահանայ Կիրակոսեան.

«Աւետարան, կաշեկազմ, երկաթին, մեծութիւնը 55 x 66 հրմ. երկաթազերով, բնաւ մագաղաթի վրայ գրած, 319 թերթից բաղկացած. ունի չորս նկար, լուսանցազարդեր, զարդազրկեր եւ տասն խորաններ: Խորանների առաջին երկուսը կիսաբոլորակ խաչաձեւ են, իսկ միւսները սովորական ձեւով. բոլորն էլ ոսկեկար խառնուած կապտաւուն եւ գորշագույն գույներով: Առաջին երկուսում գետեզուած է թուղթ եւսերի

¹⁰ Հմմտ. Սիսուան, էջ 524: Գրիգոր Սկեւոսացւոյ մասին տե՛ս ընդարձակ, անդ, էջ 100—101: Հաւանօրէն տարրեր անձնաւորութիւն է Գրիգորիս Արեւելցի, որ Ներսէս Լամբրոնացւոյ համար կազմած է Կիւրղի Պարպազանց գիրքը. Ս ի ս ու ա ն, 101, ծան. 2:

Կարպիանոսի. մի քանիսն աւետարանացոյց տախտակներ (= Համարարբառ) են: Պակասում է Շնացեալ կնոջ աւետարանը: Նկարներն ամբողջ ոսկուց են»:

Յիշատակարան. Փառք... արդ զայս քան կենսացուցիչ եւ բազում բարեաւք առլցեալ, եւ նորոգ ամուր յուսալիր կաթողին ոգով եւ խանդակաթ սիրով բանս լուեալ եւ ուսեալ երանելիս այս պատուեալ օծութեամբ քահանայական շնորհիւ Ստեփաննոս վերակարդացեալ անուն սպասաւոր բանի բանին Աստուծոյ, եւ բացայայտող խորհրդոց նորա: Սա որպէս հուր բորբոքեալ ի սիրոյ անտի որ ի սուրբն խնդրեաց կցորդել նոցին պսակացն եւ մեծաւ աշխատութեամբ ջանաց ստանալ զկենարար սուրբ Աւետարան... Արդ եղեւ սկիզբն գրչութեան սորա ի թուարկութեան Հայկազնեան ազգիս ՈԿԴ (22 Յունուար 1214—21 Յունուար 1215) ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի որդւոյ Կոստանդեայ եւ ի թագաւորութեան աստուածապսակ արքայիս Հայոց մեծաց Լեւոնի որդւոյ Ստեփանէի որդւոյ Լեւոնի որդւոյ Կոստանդեայ, յԼոովրինանց¹¹... ձեռամբ Գրիգորի մեծահոգի գրչի ի սուրբ ուխտին Սկեւոսայ¹² կոչեցեալ. զոր եւ հասեալ ի վերջ սորա՝ ոչ կարաց կատարել զի հասարակաց բնութիւնս զիւրն պահանջեաց, մեռաւ ի բարեւոյ ծերութեան զոր եւ Տէր Յիսուս հանգուցէ զնա ընդ սուրբս իւր: Իսկ սա մնացեալ թերակատար ի տարակուսանա ընկէց զյառաջասացեալ ստացողս սորա, իսկ իմ տեսեալ զնա յայնպիսի տարակուսանա կամեցայ ընդ զպակասն եւ առեալ՝ թէպէտ եւ ոչ կատարեալ յարհեստ, սակայն ապաւինեալ յԱստուած եւ յաղաթս... ձեռս եղեալ կատարեցի զսա... ի բարեխաւսութիւն հոգւոյ ստացաւորի սորա: Եղեւ կատարումս սորա ի թուին ՈԿԵ (22 Յունվ. 1215—21 Յունվ. 1216) ի քաղաքիս Տարսոն, ընդ հովանեաւ սուրբ Նախավկային Ստեփաննոսի»:

3. Զեռագրին ստացիւն է «Ստեփաննոս մականուն Աղամ»: Յիշատակարանը, որ գրուած է սոյն Ստեփաննոսի բերնով, կ'անուանէ զանիկա «պատուեալ օծութեամբ քահանայութեան ի դասու կրօնաւորաց»: Նաեւ 1216ի Աւետարանի ստացիւն է «երանելիս այս պատուեալ օծութեամբ քահանայական շնորհիւ Ստեփաննոս վերակարդացեալ ան ու ն (այսպէս տպ. «Աղամ»), սպասաւոր բանի: Ուստի թերեւս մէկը Մլիճի կամ Սկեւոսայի միարաններէն: Թէպէտ Նոր Զուղայի Աւետարանին գրչութիւնը աւարտած է «ի թուին ՈԿԵ ի քաղաքիս Տարսոն ընդհովանեաւ սուրբ Նախավկային Ստեփաննոսի» (Արարատ, 1910, էջ 885), բայց ապահովապէս այս Ստեփաննոս աւրնչութիւն չունի Տարսոնի համանուն արքեպիսկոպոսին հետ,

¹¹ Տպ. յԱռովրինանց:

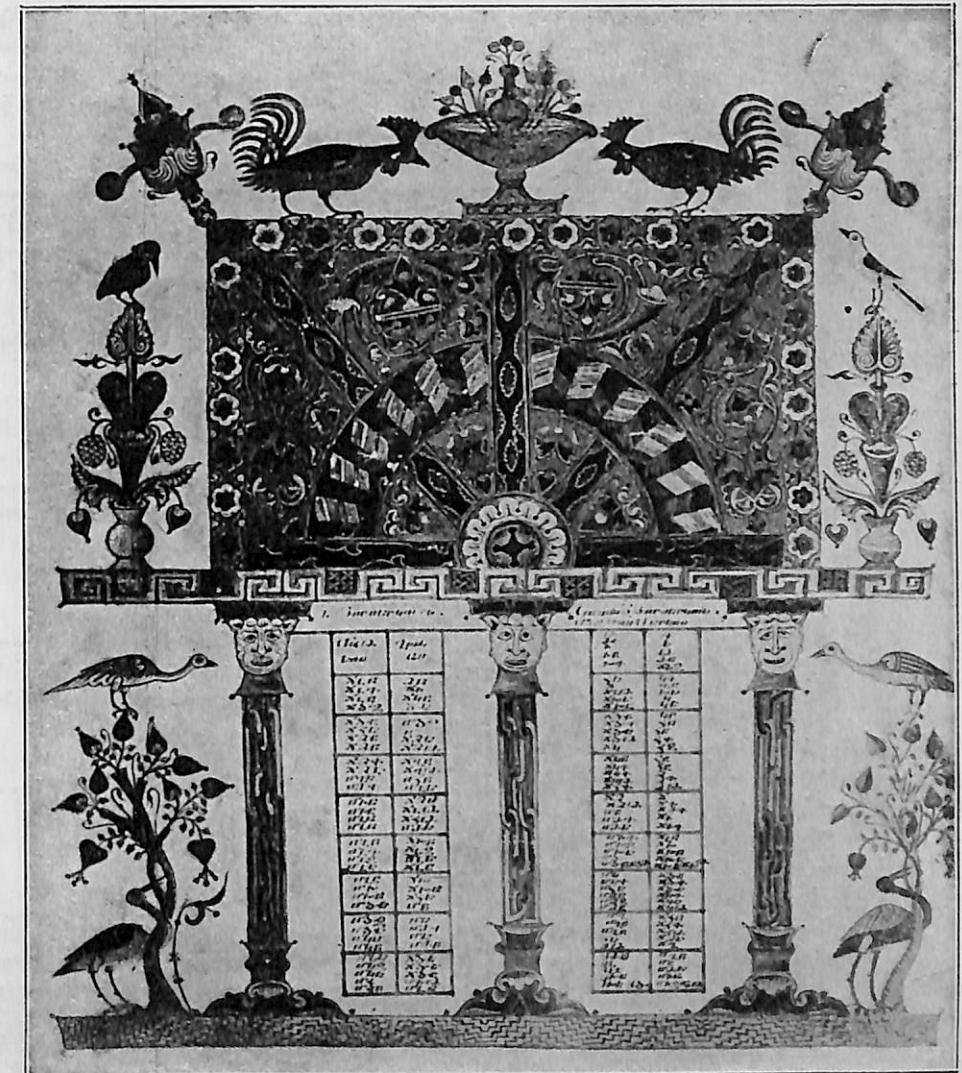
¹² Տպ. Սկեւոսայ:

զոր կը յիշէ Կիւրղիոյ Պատմիչը. «Տէր Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Տարսոնի եւ առաջնորդ Մլիճոյ» (Սիսուան, 470), եւ զոր Հ. Ալիշան «անընդմէջ յաջորդ Ներսիսի Լամբրոնացւոյ» († 14 Յուլիս 1198) կ'ուղէ համարիլ (անդ, էջ 74): Ստեփաննոս Աւետարանին նիւթը՝ մագաղաթը հոգացած է Կիւրոսէն:

4. Տեղւոյ մասին հաղորդուած է շատ

է այս, որ կը յիշէ Մլիճի վանքը: Վանքին գիրքը նման Յիշատակարանիս, բայց աւելի ճշգրիտ արտայայտութեամբ կը նշանակէ Մատթէ քահանայ 1283ին¹³.

«յանապատէ հոգակելի, որ յորջորջի յանուն Մլիճի, է ի ստորոտուն Տաւրոսի լեռին մեծի եւ անուանի.

Նկար 5. Սկեւոսայի Աւետարան, 1197:

ճշգրիտ տեղեկութիւն. «գրեցաւ յերկու հոգակաւոր ուխտս որ աւրնթեր ամուր զղեկաց, ի ստորոտ լեռինս Տաւրոսի եւ ի գլուխ մայրաքաղաքին Տարսոնի, սկզբնաւորեալ ի մեծանուն անապատ Մլիճի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, որ է դամբարան իւրիողաց ամուր զղեկի Պապառանի. եւ կատարեալ աւրնթեր անառ ամրոցի Լամբրոնի յաւթեման հոգակաւոր ուխտ Սկեւոս, առաջի սրբոյ եւ սքանչելագործ Նշանի եւ փրկչին տաճարի»: Առաջին ծանօթ տեղիքն

Մերձ ի զղեակ Պապեռանի, առ սահմանօքն Տարսոնի¹⁴»:

Մլիճի վանքին ոչ շատ հեռու «աւրնթեր անապատից բերդին Լամբրոնի» կը գտնուի

¹³ Իսկապէր կը գտնուի Վիեննայի Մլիճարեան Մատենադարանի Թ. 571, 208 բ. սակէ արտագրուած է նոյնը Թ. 382ի մէջ: Նոյնը յառաջընթացած նաեւ Սիսուան, էջ 74:

¹⁴ Պապեռան բերդի եւ Մլիճի վանքին մասին տե՛ս ընդարձակ Ս ի ս ու ա ն, 70—74:

Սկեւոյի վաճառքը, որ նշանաւորագոյն հանդիսացաւ յատկապէս ժ. Բ. դարու երկրորդ կէսէն յետոյ, Ներսէս Լամբրոնացւոյ օրով. եւ պահեց իւր հոգակը նաեւ այնուհետեւ աւելի քան դար մը (Հմմտ. Սիսուան, էջ 97—107) :

Սկեւոյ այս մէկու կէս դարու ընթացքին նկատուեցաւ ոչ միայն կենդրոն գրական շարժման, այլ եւ արուեստանոցը հայ գրչութեան արուեստին: Հոն գործեցին Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկեւոյի, Գէորգ Լամբրոնացի իրեն ժառանգիրները: Մեծահռչակ գրիչներ հանդիսացան ժ. Բ. դարու երկրորդ կէսին Կոստանդին, Գրիգոր, Սամուէլ. իսկ ժ. Գ. դարու վերջը Գէորգ Լամբրոնացւոյ առաջնորդութեան տակ բարդաւածեցաւ հոն գրչութեան զարգացումը, որ տուաւ անթիւ գեղագիրներ, ինչպէս են Ստեփանոս Գոյնեւրեցանց, Մովսէս Երզնկացի եւ այլն:

Գրչութեան արուեստի հետ զարգացաւ նաեւ մանրանկարչութեան արուեստը: Գրիգոր Մլխեցւոյ ժամանակակից կը գտնենք հոն ուրիշ անուանի նկարիչ-գրիչ մը՝ Կոստանդին: Սա ՈՒՌ (1 Յունուար 1192—26 Յունուար 1193) թուականին գրած եւ նկարազարդած է Ներսէս Լամբրոնացւոյ համար չքնաղ եւ ամենազարդ Աւետարան մը, Ս. Ղազարու Մխթարեան Մատենադարանի թ. 125 ձեռագիրը (Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուլիան, Ա. էջ 549—560), ուր յիշելով իւր հովանաւորները՝ Լամբրոնի տէրերը կը գրեն. «Գրեցաւ... սուրբ Աւետարանս յամս թու. ՈՒՌ. ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Գրիգորի, եւ յեպիսկոպոսութեան Կիւրիկեցւոց նահանգի տեառն իմոյ Ներսիսի, որ ստացաւ ի պատիւ եւ ի փառս սուրբ եկեղեցւոյս Ամենափրկչիս, զայս աստուածաբան մատենան ի վանքս Սկեւոյ, առնթիւր անմատոյց բերդիս Լամբրոնի, որոյ տիրէ բարեպաշտ Սկեւոստատոս Հեթում հարազատ եղբայր սորա. քանզի երկոքեան սոքա ի վրդովումն աշխարհաց եւ գաւառաց որք յայս աւուրքս՝ հոգեւոր մարմնաւոր անդորրութեամբ անխրոմ պահեն զսոսա որոց իշխենս, եւ զարգարեալ պայծառացուցանեն զայս աստուածաշէն միաբանութիւնս՝ հանդրատեան նախնեաց իւրեանց. յորոց լրումն փառաւորութեան եւ զայս աստուածախաւս Աւետարանս հրաման ետուն ինձ Կոստանդեայ հոգեւոր երկամբք ծնեալ որդւոյ՝ սատարութեամբ գրչի աւարտել, եւ երանգաւք ծաղկոց զարդարել: ... Եւ ես ըստ կարի տկարութեանս յանդ հանի զպատուէր տեղանց իմոց եւ իշխողաց:

Արդ աղաչեմ... գրանիցս Աստուծոյ զարդարող սիրով եւ հաւատովք, որակութեամբ նիւթոցս՝ գտէրս իմ Ներսէս եւ գիշխողս զպատ (զպատրոն) Հեթում անմոռաց պահեցէք ի կարգ յիշատակացն որ ի սուրբ պատարագն... Եւ ես գրիչս (Կոստանդին) աղաչեմ զտեառսդ իմ եւ զեղբարսս գնուանալովս:

տութեանս իմոյ սպասաւորութիւն աստուածային մատենիս՝ աստուածապարգեւ արհեստիւս յիշատակի արժանի արարէք»: Մանրանկարներու մանր նկարագրութիւնը տուած է Հ. Բ. Սարգիսեան յիշեալ տեղ. իսկ խորաններէն մին գունատիւյ նմանահանութեամբ ներկայացուցած է Հ. Ղ. Ալիշան (Սիսուան, էջ 84/85):

Հ. Սարգիսեան կը տեսնէ Աւետարանի մէջ Սկեւոյի զարդոյն զլուս գործոցը. ուր նկարներն եւ ծաղիկները «թէ իրենց նրբաւորագ գոյներու թափանցկութեամբ եւ բազմեղանակ յարգարմամբ, թէ՛ անդամոց համաչափ յօրինմամբ եւ զիմաց եւ կրից զօրեղ արտայայտութիւններով ցոյց կու տան... թէ արդարեւ նկարողն... քաջարուեստ էր նկարչութեան բազմատեսակ արուեստին մէջ» (էջ 556):

Թերեւս Սկեւոյի արհեստանոցի արդիւնքն եղած ըլլայ նաեւ Վենետիկի թ. 102 Աւետարանը, որուն մանրանկարներու հետ կը համեմատէ Սարգիսեան Կոստանդինի արուեստը:

Կոստանդին ծաղկազարդած է նաեւ Ներսէս Լամբրոնացւոյ Սաղմոսաց Մեկնութիւնը, գրչութեամբ Սամուէլի, ուր կ'անունէ ինք զինքը «նկարիչ Կոստանդին» (նմանահանութիւն մը՝ Սիսուան, 99):

4. Մեր նկարները:

Թ. 1—7 Համարաբարձի խորաններու մանրանկարներն են: Կը ներկայացնեն՝

Թ. 1. Եւանգելիստ Կարախանոս ընծայականին սկիզբը (թղ. 2).

2. Կանոն Ա. (թղ. 4).

3. Կանոն Բ. (չար.) եւ Գ. (թղ. 6).

4. Կանոն Դ. եւ Ե. (թղ. 7).

5. Կանոն Ե. եւ Զ. (թղ. 8).

6. Կանոն Զ. եւ Ը. (թղ. 9).

7. Կանոն Թ. եւ Ժ. (թղ. 10):

Մեր հրատարակութենէն կը բացակային այժմ Համարաբարձի խորաններէն Եւանգելիստ թղթին շարունակութիւնը (թղ. 3). Համարաբարձի Բ. (թղ. 5) կանոնը եւ Ժ. կանոնին մնացորդը (թղ. 11, որ ինկած է կ'ըսուի):

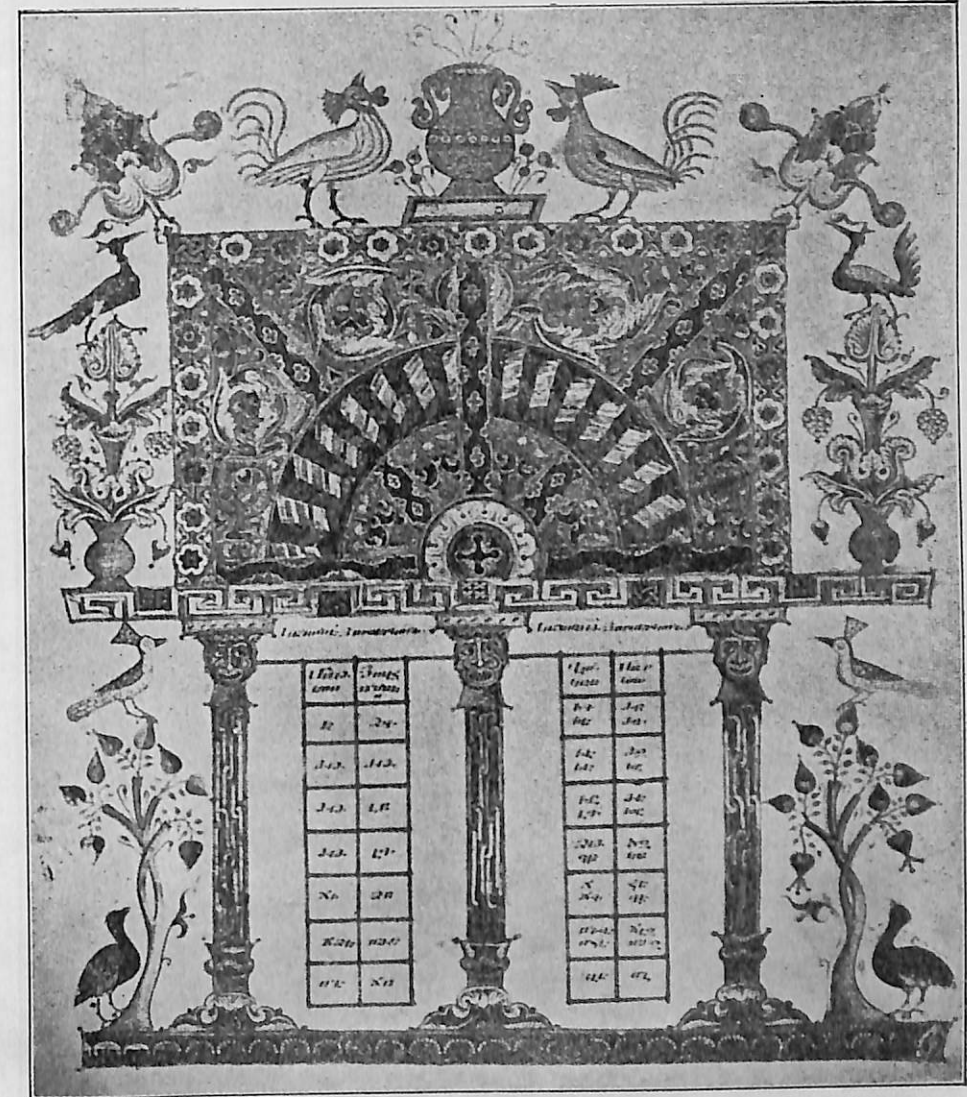
Սքանչելի արուեստով հիւսուած են խորաններս. ուր բազմահնար նկարչին նուրբ վրձինը ստեղծած է բազմակերպ զարդաձեւեր, ճարտարապետական շարժադէր, խճողած է ամենազգի բուսական, կենդանաբանական եւ երկրաչափական զարդարանքներ, չռայած է առատօրէն ոսկի եւ նարոտ, որպէս զի ձեւերու եւ երանդներու բազմազանութեամբ հանդերձաւորէ Համարաբարձաներու չոր ու ցամաք բովանդակութիւնը եւ խօսուն պատկերներով կարկառուն ընծայէ անոր իմաստին եւ խորհրդոյն բարձրութիւնը:

Բայց ասով տուած է հին արուեստին

զուտ խորհրդական նկարագիրը. նսեմացած են գոյներու, թռչուններու եւ բոյսերու առական արտայայտութիւնները: Նկարչի երեւակայութիւնը եւ ճախրանքը գեղարուեստը միայն նկատի առած է, տեսարանները աւելի ճոխ եւ աւելի յանկուցիչ ներկայացնելու ձգտումը տուած է ուղղութիւն վրձինին: Այս խորանները ժառանգարար հասած էին հինէն. անոնց կառուցուածքը պահուած

վին իջած են, ճոխացնելու իրենց ներկայութեամբ տեսարանը: Հանդիսատես են նաեւ մարդակերպ եւ զազանաղէմ կերպարաններ:

Նկար 1. Երկու ուղղաձիգ սիւներու վրայ ձգուած է հորիզոնական գերանաձեւ մը (քովթար, architrave), որուն վրայ կառուցուած է կիսախորանը, պայտաձեւ կամարներով եւ բազմազան զարդազօւրներով: Միջին կամարին մէջ պատարիճներու վրայէն

Նկար. 6. Սկեւոյի Աւետարան, 1197:

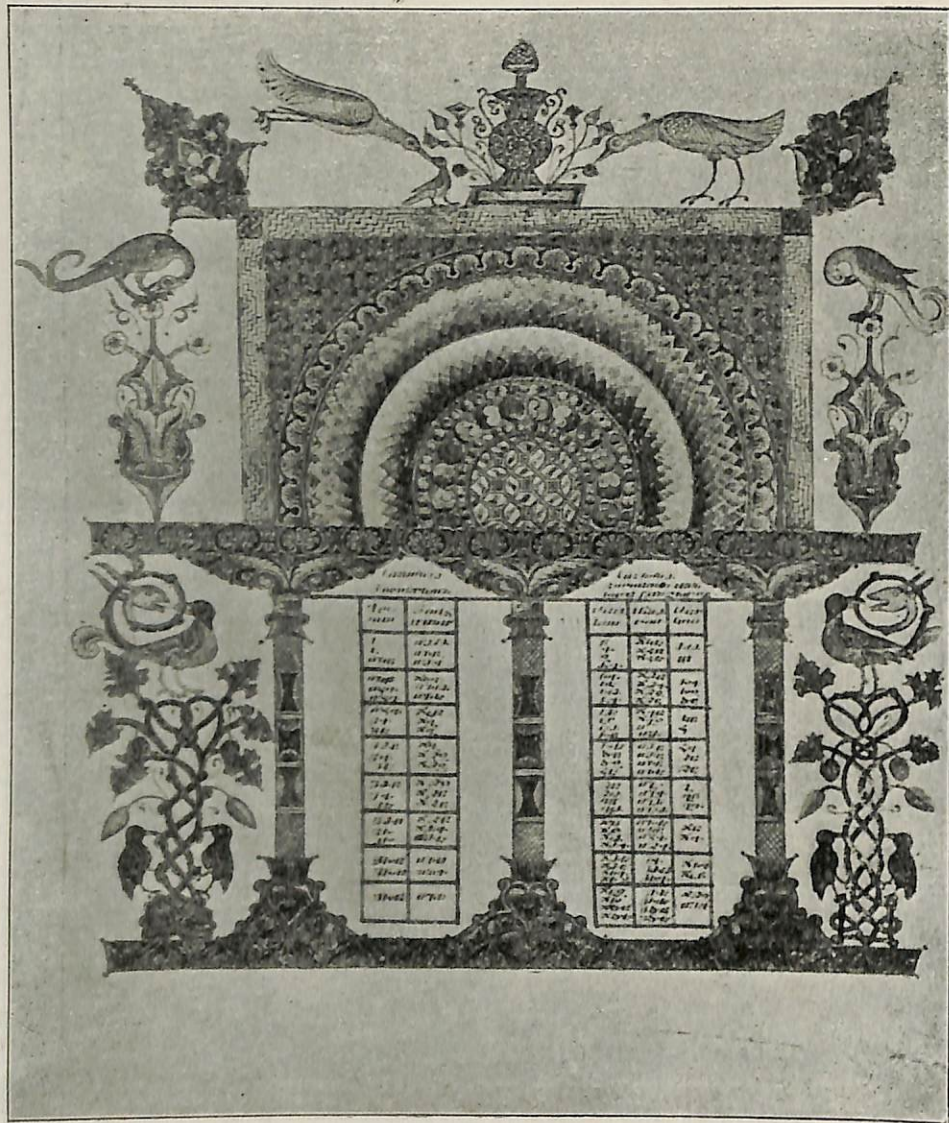
է անեղծ. նոյն իսկ զծաղրական մոտիւները, որոնք հին արեւելքի ստեղծագործութիւններն են, շահագործուած են զարդադէրու մէջ:

Ամէնէն յառաջ իրենց կը ձգեն մեր ուշագրութիւնը զարդարանքներու լայնանիստ դաշտերը. հարուստ է հոն բուսական աշխարհը, ճոխ երանգաւորութիւնը. գէպ ի հոն կը հրապուրուին օդաւայ թռչունները եւ երկրաբարչ սողունները. որոնք երամո-

կը սողան վիշապազգիներ. վերին կամարին վրայ, կիսախորանին երկու եռանկիւններու մէջ կ'երեւան զարձեալ մի մի վիշապներ, այս անգամ զաւարուած տառններով, որոնք նոյնպէս կը սողան խոտերու վրայէն: Կիսախորանին վրայ ներկայացուած են երկու սիւրամարգներ, որոնց իրարու գալարուած պարանոցները ունին իրենց մէջ խաչի մը սիւնը եւ կառուցները կը շօշափեն քառանկիւնի խաչին ստորին թեւը: Պաշին սիւնը ունի իրեն

խարխիս աստիճանաւոր պատուանդան: Կիսախորանին ամէնէն վարի կամարին մէջ կը տեսնուի կիսանդրի մը հոլմէական ձորձով, որ ձախով բռնած է մագաղաթեայ թուղթ մը «Նւաերի Կարպիանոսի» ընթերցումով, եւ աջ թեւը կիսամերկ կարկառած է՝ ձեռքին փրփրազէզ բաժակ մը: Սիւները ունին ականթաղարդ խոյակներ. խարխիս հեծանին, ինչպէս եւ քովթարին եր-

թ. 2. Երեք խոյակաղարդ սիւներ կը կրեն գերանաձեւը, որ զարդարուն է ծաղկատերեւներով: Ասոր վրայ հաստատուած է խորանայարկը, որուն միջոցը կը լեցնեն պայտածեւ կամար մը եւ անվերջ զարդաձեւեր: Խորանիս վրայ գետեղուած է աւազան մը՝ մէջը ձուկեր. երկու կողմերը կը տեսնուին ձկնաքաղ թռչուններ. մին միւրը՝ ձած է կտուցը ջուրին մէջ. իսկ երկրորդը

Նկար. 7. Սկեւոպի Աւետարան, 1197:

կու ծայրերը կը բարձրանան մի մի արմաւենիներ, որոնց վրայ թառած են թռչուններ: Խորանի կազմութեան հիմնական ձեւը լրնգհանուրն ուրուագիծը եղած է նաեւ յաջորդ խորաններուն, ուր փոփոխութեան ենթարկուած են միայն եղերածառերը (արմաւենի, նունենի, որթատունի), սիւներու եւ խոյակներու պատկերը եւ կիսախորանին բովանդակութիւնը: Պիտի նկարադրեմ զանոնք տեղի համապատասխանութիւնը:

Թեւաբձակ է, վերամբարձ գլխով, եւ կ'արտայայտէ ուրախութիւն, վասն զի որսացած է ձուկ, զոր ամուր բռնած է կտուցին մէջ: Պարսկական անկիւնաղարդեր եւ արմաւենիներ կ'ամբողջացնեն նկարին լրութիւնը:

Թ. 3. Երեք արծուաղարդ խոյակներով սիւներ կը կրեն իրենց վրայ քովթարը: Ասոր վրայ հանգչած է կիսախորանը իւր պայտածեւ կամարով եւ զարդադօտիներով: Կիսա-

խորանին վրայ որթատունի երկու բարունակներ, սկիզբ առած ծաղկամանի մը պատուանդանի տակէն, կը հովանաւորեն երկու աղանեակներ, որոնք կանգնած են օդի մէջ եւ կը նային դէպի ծաղկաման:

Թ. 4. Հիւսկէն սիւները թռչնաղարդ խոյակներով, շատ նման Թ. 3 նկարին, կը կրեն խորանայարկ մը՝ հանգչած գերանա-

եւ ուղղաձիգ կը կտրեն երեք գերանաձեւ ստեղծներ. պայտածեւ կամարը ձգուած է երկու առիշեղ ստեղծներու վրայ, երրորդը՝ ուղղաձիգ ստեղծը կ'անցնի կամարի վրայէն: Ամբողջ դաշտը ծաղկաղարդ է եւ բուսաշատ: Կիսախորանի վրայ կը տեսնուի ծաղկաման մը եւ առջեւը տաշտ մը, ուսկից երկու արաղաղներ ջուր կը խմեն:

Նկար. 8. Սկեւոպի Աւետարան, 1197. Մատթէոս Աւետարանիչ:

ձեւի մը վրայ: Անկիւնները ճոխալէս պնտուած են անվերջ նոյնակերպ զարդաձեւերով. միջոցը լեցուած է թփուտներով եւ ծաղկաղարդներով: Խորանայարկին վրայ կը տեսնուի աղբիւր մը, որուն մէջէն կ'ընծիւրի ծաղիկ, իսկ կենդանակերպ գլուխներէն կը հոսէ ջուր, ի յազուրդ թռչուններու, յիշեցնելով կենաց աղբիւրը:

Թ. 5. Առիւծադէմ գլուխներով եւ խոյակները. կիսախորանի դաշտը առիշեղ

Թ. 6. Շատ նման է նախորդին:

Թ. 7. Երեք բարձրաքանդակ զարդերով եւ բուսական խոյակներով սիւները կը կրեն իրենց վրայ կիսախորանը, պայտածեւ, ծիրանեղոյն եւ գունավառ կամարներով եւ զարդադօտիներով:

Թ. 8. Մատթէոս Աւետարանիչ, սպիտակահեր, սպիտակ պարեգօտով (toga), բազմած թիկնաթոռի վրայ. աջ ոտքը կը հանգչի պատուանդանին. ձախ ծունկին վրայ

Ճախ ձեռքով բռնած է Աւետարանը: Աջ ձեռքը յեցած ծնօտին խորհրդավիյց սեւեռած աչքերով կը նայի մազադաթեայ շերտին որ հարնդիպակաց դրակալի վրայ կախուած է արձակ ծայրերով: Աջ կողմը եւ զիմացը ունի երկու դարակներ: աջ կողմինը երեք աչքով է, երրորդին մէջ կը տեսնուին առարկաներ,

ծուած տառնոյ կը բռնէ գրակալը: Սենեակի խորքը՝ ձախ կողմը պատուհանի մը վերի կէտ մասը կը նկատուի, քանդակաղարէ շրջանակով: Ձեղոնին վրայ հանդրճուած է վարարդոյ մը. թէ յատակն եւ թէ ձեղոնը ներկայացուած է գորգաղարէ, պատերը կ'երեւցնեն իրենց վրայ ականթածեւ զարդեր:

Նկար. 9. Սկեւոայի Աւետարան, 1197. Մարկոս Աւետարանիչ:

հաւանորէն դաւաբաժող մագաղաթներ. դաւախին վրայ կան թանաքամաններ: Հանդիպակաց դարակը երկու աչքով է, երկրորդը կէս բոլորակ կամարով, կը պարունակէ երկու կուժ, առաջնոյն մէջ կը տեսնուին առարկաներ: Դարակին վրայ գետնորոած է միւրաւ մը: Ատոր ետեւն է զրակալը, որուն սկրտատակաւոր ձողի ծայրը առած է ձուկ մը բեռնին մէջ եւ զէպ է վեր առիշեզ տարա-

Թ. 9. Մարկոս Աւետարանիչ, Թիկնաթոռի վրայ դէպի առաջ միտած կը զրէ զրբի մը մէջ, զոր բռնած է ձախ ձեռքով ծունկերու վրայ. ներկայացուած է ոչ երկար թխահր մագեթով եւ մօրուքով: Աչքերը սեւեռած է ճանդերպակաց զրահակին վրայ բացուած զրբի մը: Գրակալը վեր կը բռնէ ձուկ մը տտունով, իսկ բերնով ամուր խածած է պտուտակածեւ ձող մը, որ ամբացած կ'ե-

բեւայ գեանի վրայ: Գրեականին առջեւ կայ պահարան մը խաչաձև քանդակով, ուր կը տեսնուին եւ այլ բարձրակարգ քանդակազարդեր: Սահարանիս վրայ կայ արեւելեան կաղամօր: Սենեակի խորքը շինուածք մը կը բարձանայ եռանիւնի նիւով եւ տանիքով, որուն ներքեւ պատուհան մը քանդակազարդ չրջանակով: Դրան հանդերձուած է վարազոյր

նստած ճիւղերու վրայ: Խորանին վրայ ներկայացուած են. աջ՝ երկու գազաններ, որոնք խածած են իրարու զիստերը. ձախ՝ թռչնազգի մը կենդանակերպ. երկուքին մէջ տեղը կը տեսնուի հիւսկէն բոլորակ զարպ մը, կենդանին ծայրէկ: Մարտին խորհրդանշը՝ Թեւեռնր առիւծը ներկայացուած է «Ս» գրին մէջը. առիւծը նստած է, թեւերը մէջքէն

Նկար. 10. Սկեւռայի Աւետարան, 1197. Սկիզբն Մարկոսի:

մը: Նկարը եղերուած է զարդարուն շրջանակով:

Թ. 10. Մարկոսի սկիզբը. կիսախորանին զաշտը կը ծածկեն որթատունկի բարունակները, որոնք բազմապոյոյտ ոլորուններով կը կազմեն զարդաձևեր: Կենդրոնին աջ եւ ձախ կէտերու վրայ երկու թռչուններ կը կոցաւհարեն ողկոյցը, կան ուրիշ երկու թռչուններ ալ կիսախորանին երկու ծայրերը,

փորժի տակով կ'անցնին եւ աջ եւ ձախ կողմէն կը բարձրանան, կազմելու համար «Ս» գրին սիւները: Առիւծին կռնակը եւ գլուխը կոխած է լուսեպսակ անմօրուս երիտասարդ մը (Մարկոս) երկու ձեռքերով բռնած առիւծին թևերը: Լուսանցքին վրայ կը տեսնուի ծաղկազարդ մը, որմէ կ'ընձևիզի խաջ մը:

Թ. 11. Ղուկաս Աւետարանիչ, Նիհարա-

դէմ, կարճ սպիտակ մօրուօք եւ մազերով, բազմած է բարձր թիկնաթոռի վրայ, ձախով բռնած գիրք մը ծունկերուն վրայ, իսկ աջ ձեռքը միտած դէպի կաղամարը որ կը գլուխուի դիմացը պահարանի մը վրայ: Անոր քով կանգնած է գրակալ մը, զոր կը բռնէ պտուտակաձեւ ձող մը ամրացած պահարանին ետեւը: Գրակալին կախուած է մագաղաթեայ շերտ մը գալարուն վերջով: Գրակալին առջեւը գետեղուած է պահարան մը կրկին փեղկերով. փեղկերէն մին բաց է. ունի երկու աչքեր, որոնց մէջ կը տեսնուին մի մի կուժեր: Սենեակին խորքը կայ հովանաւոր աշտարակ մը պատուհանով: Առաստաղին հանգրձուած է երկու օղակներէ՝ վարագոյր մը նախուն եզերքով եւ միջնադարերով: Երկու կողմերը չլթայագործ չըջանակներ:

Թ. 12. Յովհաննէս Աւետարանիչ. ոտքի վրայ, ճոխ հանդերձաւորուած ձորձով (toga), բարձրացուցած է ձախ ձեռքը դէպի վեր, ուր վարագոյրի ետեւէն թափ մը կարկառած է, իսկ ձախ ձեռքը ուղղած է դէպի երիտասարդ մը, որուն կը նայի կիսով եւ դէմքը: Յովհաննէս կը թեկադրէ Պրոխորոնին, որ նստած ցած թիկնաթոռի վրայ կը գրէ ձեռքը բռնած գրքին մէջ: Պրոխորոն ունի իւր առջեւ գրակալ մը պտուտակաձեւ գլանի վրայ ամրացած. եւ սեղան մը՝ վրան թանաքաման: Սենեակին խորքը կը տեսնուի պատուհան քանդակուած չըջանակով. անոր վրայ մոմ մը (⁶), որ ականթաձեւ ճառագայթներ կ'արձակէ:

Թ. 13. Յովհաննէս սկիզբը: Ուշադրաւ է «Ի» գարդազիրը, որուն սիւնի վերի ծայրի վրայ ներկայացուած է միտալ մը. վրան կիսանդրի մը սպիտակամօրուս (Յովհաննէս): Միտալին վրայ կը նկատուի Յովհաննէս խորհրդանշանը՝ Առձիւր, որ կրկնուած է կիսախորանին վրայ:

5. Արուեստը:

Ամբողջին մէջ արեւելեան զարդասիրիկ աշխարհն է որ կը խօսի, հին արեւելեան հայկական արուեստը, որ նոր գունաւորմամբ, զարգացած, բարգաւաճած կերպարանքի մէջ կը կրկնուի: Հայկական Կիլիկիա, այս նոր հայ զարթոյնութիւնը, որ հարիւր տարուան կեանք ունէր հազիւ, իբրեւ ստեղծագործող ի հանդէս չի գար հոս, այլ նա աւանդապահն է հին արուեստին, սնած Մայր Երկին ճաշակով, նոր միջավայրի մէջ նոր ազդեցութիւններու ենթարկուած, կը ձորացնէ հայրենի աւանդութիւնները, աւելի վարժ վրձինով, աւելի երեւակայոտ յղացումներով, աւելի վառ լոյսերով եւ աշխոյժ գոյներով: Հայ արուեստը հայ վրձինի տակ զարթոնումի նոր փուլերու մէջ կը կատարելագործուի: Չէ փոխուած հոն արեւելեան նկարադիրը, չէ տուժած

հայկական ոճը, բայց եւ այնպէս նոր է արուեստը, թարմ՝ ճաշակը, կատարելագործուած վրձինի շարժումները. եւ ամբողջին մէջ հայ արուեստի վերածնութեան դարն է որ կը ցցուի:

Ինչ որ նոյն դարուն Հաղբատ եւ Սանահին եւ Մեծ Հայաստանի այլ կենդրոններ կուտային, օտար չէին Կիլիկիայի համար. բայց ինչ որ կ'արտադրէր Կիլիկիա, նորութիւններ էին Մեծ Հայաստանի համար: Այն տեղ դանդաղ զարգացումով կ'ընէր հինը իւր ճանապարհը. հին արուեստի պատկերաւորութիւնները նկատուած էին կանոնական եւ անոնց կրկնութիւնն էր որ կը գոհացնէր ժամանակի ճաշակը: Շեղումներ եթէ կը նկատուէին տեղ տեղ եւ ժամանակ ժամանակ, անոնք արդիւնքն էին դուրսի ազդեցութեան, եկամուտ վաճառքներու, չըջակայ հայրենակ քաղաքներու արուեստանոցներէն: Սեւրասիա, Կեսարիա, Մելիտինէ, նոյն իսկ Ադրիանուպոլիս կային գրչութեան զարդաներ, ուսկից կը մատակարարուէին արուեստագործ Աւետարաններ Ժ. եւ ԺԱ. դարերուն:

Բայց նաեւ Հայաստանի սահմաններէն ներս ունէին գոյութիւն Դպրոցներ: Ասոնց մէջ առաջին տեղը պէտք է շնորհել Կարսի դպրոցին: Կարուց թագաւորի Արասի որդւոյն Գաղիկ Շահնշահի օրով (1028—1064) մասնաւորապէս նշանաւոր հանդիսացաւ այս Դպրոցը իբրեւ ձեմարան մը իմաստասիրական գիտութիւններու մէջ¹⁵: Այս տեղ հաւաքուած էին պարսիկ, հրեայ եւ արաբ բժիշկներ, եւ առաջին անգամ հոս կը դուռէր հայ բժշկական եւ երկրադորձական գրականութեան հիմը¹⁶: Ունինք Կարսի մանրանկարչական արուեստանոցի արտադրութիւններէն սքանչելի նմոյշ մը՝ Գաղիկ Շահնշահի Աւետարանը, որ կը պահուի այժմ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանին մէջ (Թ. 2556): Անոր յայտնութիւնը կը պարտինք Մեսրոպ Եպ. Տէր-Մովսէսեանի¹⁷: Նկարներու հրատարակութիւնը

¹⁵ «Թուղթ Խ. առ Գաղիկ որդի Արասայ յաղազս գիտական կրօնաւորին Գրիգորի Հնձացուց»: Գրիգոր Մաղիսաբոսի թղթերը. հրտ. Կ. Կոստանեանց. Աղեքսանդրապոլ 1910, էջ 96—98:

¹⁶ Զաքարիայի որդւոյն Բժշկարանը թարգմանուած Գաղիկի հրամանաւ գտած եւ էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագիրներու մէջ: Այս չըջանի թարգմանուած է ուրիշ բժշկական հեղինակութիւններու հետ նաեւ վաստակոց գիրքը: Այս մասին պիտի խօսիմ ուրիշ աւթի:

¹⁷ Մեսրոպ Եպ. [Տէր-Մովսէսեան], Գաղիկ թագաւորի Աւետարանը. Արարատ 1910, էջ 332—341 եւ 1911, էջ 683—687: Զեռագիրն է 47 × 36 սմ. մեծութեամբ, 480 թուղթ, մագաղաթեայ, բուն մեսրոպեան գրչութեամբ, երկսիւն: Յառաջ կը բերեմ կարեւոր ցիւցանակարանները:

Թ. 135 ր. Զատացող սրբոյ Աւետարանիս գրա-

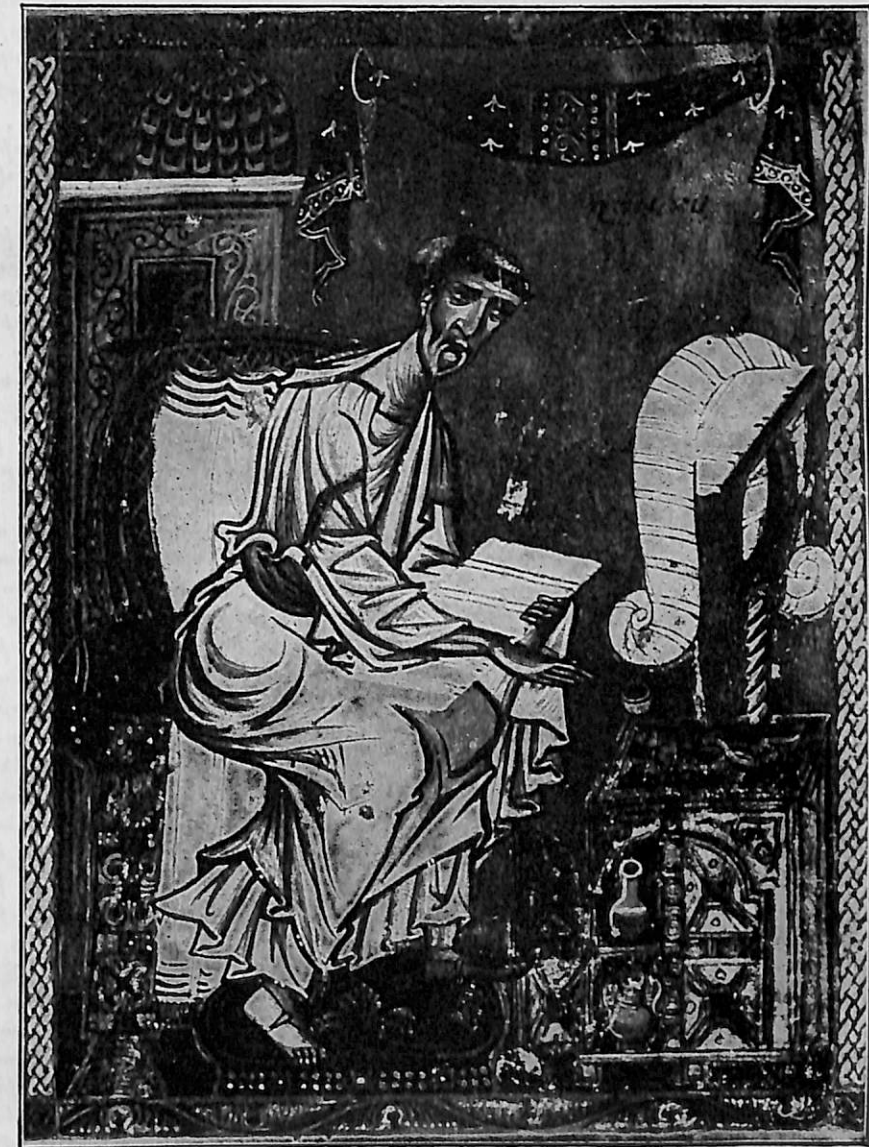
տուած է գրեթէ ամբողջութեամբ Ա. Զօպանեան¹⁸:

գիր Շահնշահ զորդին Արասայ յիշեմիք ի Յիսուս Քրիստոս: (Նոյնը նաեւ 222 ր.)

Թ. 371 ր. Զատացող արքայ Աւետարանիս գրա-գիր Շահնշահ զորդին Արասայ եւ գիտրանդուխտ թագուհի եւ զՄարեմ յիշեմ...:

Կարսի թագաւորութիւնը սկսած է 961ին եւ

Արեւելեան արուեստանոցներու արտադրութիւնները ճանապարհ ըրին յետոյ դէպի հարաւ եւ հասան մինչեւ Կիլիկիա, հայ կաթողիկոսարանին գոյքերուն հետ: Ծանօթ է Գրիգոր Արկուեցուցող նկարազարդ Աւետարանը որ գրուած եւ ծաղկուած է 1066ին Սեւրասիա, եւ ապա սեպհականութիւնն եղած է Ներսէս Շնորհաւոյ:

Նկար. 11. Սկզբնաւոր Աւետարան, 1197. Դուկաս Աւետարանիչ:

տուած է մինչեւ 1064: Վերջին թագաւորն էր Գաղիկ որդի Արասայ, որ իշխեց 35 տարի: Երբ Անին ինկաւ Յունաց, յետոյ Պարսից ձեռքը, ստիպուեցաւ նաեւ Գաղիկ, հետեւելով վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորի օրինակին, ապաստանարան խնդրել Տուրքի կայսրէն: Կայսրը տուաւ իրեն Փոքր Ասիայի մասնաւոր բերքը՝ Ամասիա, Կոմանա եւ Լառիսա քաղաքներով, ուր եւ անցուց Գաղիկ կեանքին վերջին օրերը:

Զեռագիրն գրչութիւնը հաւանօրէն տեղի ունեցած է Կարսի մէջ, 1064էն յառաջ, Գաղիկի փառաւորութեան օրերուն:

¹⁸ A. Tchobanian, La roseraie d'Arménie, III,

Զեռագիրն մանր նկարադրութիւնը տուած է Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեան (Նախնեաց յիշատակներ, Արարատ, 1910, էջ 77—87, 245—260): Որովհետեւ շատ կարեւոր ձեռագիր մըն է այն մեր Աւետարանի պատմութեան լուսաբանութեան համար, հարկ կը զգամ համառօտիւ ներկայացնել հոս անոր նկարադրութիւնը:

Paris, 1929, p. 268—270. Նկարները հրատարակուած են բնագրի մէջ եւ արտաքոյ բնագրի, ցրիւ:

Էջմիածնի Մատենադարանի Թ. 369, Աւետարան. Թուղթ՝ 281: Մեծութիւն՝ 23 × 15 սմ.: Նիւթ՝ Մազաղաթ: Գրչութիւն՝ Միջին մեսրոպեան գրութեամբ երկսիւն: Ժամանակ՝ 1066: Գրիչ՝ Գրիգոր Արկուտեցի: Տեղի՝ Սեբաստիա:

Ունի Հետեւեալ կարեւոր Յիշատակարանները.

1. Թղ. 281 ա- «ՇԺԵ. Թուոյն Հայոց չրջագայիս. Ես Գրիգոր քահանայ ի նուազել ազգիս Հայոց, ի ժամանակի հալածանաց մերոց յազգէն Իսմայելի, սահեալք ի կողմանց արեւելից ի լեւանցն Այրարատայ ի գեղջէն որ կոչի Արկուտի, զկնի աստուածաւոր թագաւորին մերոյ Սենեքերիմայ, եկեալ բնակեցաւ ի քաղաքիս Սեբաստիա, ուր քառասուն վկայքն հեղին զարեւնս իւրեանց, մարտ եղեալ ընդ աւդոյ դառնալունչ եւ ընդ սառնամանեաց ջրոյ, եւ անդէն զկնի ամաց հնգից վախճանէր բազմաշնորհ եւ մեծապատիւ հայրն իմ Անանիա քահանայ ի թագաւորական քաղաքին ի Բիւզանդիոն ||||| Մնաց(աբ) |||| երկու եղբարքս Գէորգ եւ Գրիգոր ի մանգական տիս. աշակերտեցաւ առ ոտս երանելի տ(եառ)ն Փիլիպպոսի եւ որդւոց իւրոց Ստեփանոսի եւ Սահակայ. եւ ըստ սովորական բարեմտութեան իւրեանց եղեն սնուցիչք եւ ուսուցիչք մեր յոյժ բարերար կամաւք ||||| եւ քննող եղեն ||||| ցանգացայ եւ ուսանել զգործ ոսկւոյ ի զարդ պատուիրանաց տ(եառ)ն եւ ի կազմած նորին եւ ի վերայ այսր ամենայնի երանեցաւ գայնոսիկ որք տեսին զտէրն եւ վայելցին յամենասուրբ բերանոյ վարդապետութեան նորա եւ առ տենչ փափազանաց եւ աղետի սրտի թախանձեցի զտէրն իմ Սահակ բերել զտուփ կազմածոյս ի թագաւորական քաղաքէն եւ գրեցի զուրբ աւետարանս իմով (ձեռք ի վայելումն մանկանց) յիշատակ ինձ փոխանակ որդեաց եւ ժառանգութեան եւ ետու զսազկնի փոխելոյ իմոյ որդւոյ եղբար իմոյ Յովհաննիսի: . . . :

2. Թղ. 217 բ. Ես տէր Գրիգորիս ծառայ ծառայից Գրիստոսի, եղբարորդի տ(եառ)ն Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց, եւ որդի Ձաւրափարի, ետու վերստին նորոգել արտաքուստ կուսէ զաստուածային աւետարանս գեղեցիկ մետաքսէիւք եւ ակամբք պատուականաւք ընդելուզեալ ի մարգարտոյ մեծագնոյ ի ձեռն աստուածաբանական վարդապետի Ստեփանոսի գրան սարկաւագի տ(եառ)ն իմում, որ եւ վասն անմուրար ճանաչելոյ կոչի սա Յակոբից: Ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց՝ նախ եւ առաջին հոգեւոր տ(եառ)ն իմոյ Ներսէսի կաթողիկոսի, որ եւ զտոյն իսկ զաւետարանս շնորհեաց ինձ ի զբաւանս եւ ի խրախմանութիւն հոգեւոր, այսու զուարճանալ եւ մի պատրանաւք անցաւոր կենցաղոյս: Արդ որք ընթեռնոյք կամ աւել տիք ի սմանչ, թողութիւն մեզաց ինդրեցէք

ի տ(եառ)ն է յառաջասցելոցս, զի եւ տուելն յիշողացտ եւ յիշեցելոցս ողորմեսցի. ամէն:

3. Թղ. 82 ա. Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զբարեպաշտ իշխանն զմեծ սեւաստաւան՝ զԲակուրանն, զորդի Սմբատայ որդւոյ Հեթմոյ սեւաստոսի տեառն Լամբրաւնին եւ Պապեռաւնին, որում եւ զԱւետարանս շնորհեցի. ընդ նմին եւ զբրիստոսաւոր ամուսինն իւր Թագուհի զբաւ մարմնոյ քոյր իմ. որոց ողորմեսցի տէր Յիսուս Քրիստոս աստ եւ ի հանդերձելունս: Ի Թւ. ՈՅԳ:

Այս տեղեկութիւնները կարելի է ամփոփել այսպէս. Գրիգոր Գրիգոր, ծննդեամբ Արկուտի (Ակուտի) գիւղէն, ի տիս մանկութեան գաղթած է Սեբաստիա, վասպուրականի մեծ գաղթին հետ (1021): Այն տեղ ուսած է առ ոտս տէր Փիլիպպոսի. ձեռք բերած է նաեւ «զգործ ոսկւոյ ի զարդ պատուիրանաց տեառն», այս ինքն մանրանկարչութեան արուեստը: Անձնական պիտոյից համար ձեռնարկած է 1066ին գրել Աւետարան մը, առ որ կարեւոր «զտուփ կազմածոյս», այս ինքն մագաղաթը ստացած է Կ. Պոլսէն: Սեբաստիա այս չրջանին թէեւ բիւզանդական ազդեցութեան տակ, բայց կը նկատուէր արդէն հայաքաղաք: Թէպէտ չի յիշեր Գրիգոր, թէ ինչ նախագաղափար օրինակ ընտրած է իւր գրչութեան, բայց կարելի է ենթադրել, թէ Հայաստանէն փոխադրուած գրչագիր մը հիմ ծառայած է իւր օրինակութեան, թերեւ Գաղիկ թագաւորի օրինակը, 1064 թ. գաղթականութեան հետ բերուած Ծամնդաւ-Սեբաստիա: Այս կէտը հաւանական կը համարիմ, վասն զի կը տեսնուի երկու Աւետարաններու մէջ ներքին աղերս:

Հետաքրքրական է եւ այն պարագան, որ Արկուտեցւոյ Աւետարանը ժամանակ մը յետոյ հասած է Հռոմկլայ՝ Ներսէս Ծնորհաւոյ ձեռքը. իսկ սա նուիրած է զայն իւր եղբոր-որդւոյն Գրիգոր Ապիրատի. վերջինս ալ իր կարգին ընծայած է Լամբրոնի եւ Պապեռոնի տիրոջ Բակուրան Սեւաստոսին, 1194ին: Այսպիսի ճանապարհներով ահա հասած է Աւետարանս Միլհի կամ Սկեւոյի վանքը, ճիշդ այն ժամանակ, երբ Ստեփանոս Աղամբարի խորհուրդը ունեցած է օրինակել տալ անձնական պիտոյից համար չքեղ Աւետարան մը: Նոյն 1194 թուին (կամ տարի մը յառաջ) կ'օրինակէր նաեւ Կոստանդին Ներսէս Լամբրոնացւոյ Աւետարանը: Եթէ Կոստանդինի ոչ, բայց Գրիգոր Միլհեցւոյ Աւետարանը ունեցած է իրեն գաղափար օրինակ Արկուտեցւոյ Աւետարանը թէ բնագրին եւ թէ նկարազարդութեան համար: Ծնացեալ կնոջ պատմութիւնը, որ հին ձեռագիրներու մէջ այնպէս յաճախ չի տեսնուիր, կը գտնուի Արկուտեցւոյ եւ Միլհեցւոյ Աւետարաններուն վերջը (Արարատ, 1910, էջ 79). նաեւ նկարներու մեծ նոյնութիւն կը նկատուի երկուքին մէջ (հմտ. անդ, էջ 245—260):

Արեւելեան կամ Մեծ Հայաստանի մանրանկարչութեան ազդեցութիւնը Կիլիկեանին վրայ չօշափելի է ոչ միայն Սկեւոյի արտագրութիւններուն մէջ, այլ եւ աւելի վաղ հռչակուած Դրագարկի դպրոցին գործերուն մէջ:

Դրագարկ արդէն ԺԲ. դարու առաջին կէսին երեւան բերաւ փայլուն նմոյշներ հայ

Կարեւոր կէտ մըն է հայ մանրանկարչութեան պատմութեան համար մանր մատնանշել յարաբերութեան այն գիծերը, որոնց վրայէն Կիլիկեան արուեստը առեւտուրի մէջ ապրեցաւ Մեծ Հայաստանի հետ: Առանց տարակուսի ի սկզբան Հայաստանն էր որ կուտար, երկրէն անջատուող գաղթականներու միջոցաւ: Կիլիկիա հաստատուող գաղթա-

Նկար. 12. Սկեւոյի Աւետարան, 1197. Յովհաննէս Աւետարանիչ:

մանրանկարչութեան ի նպաստ: J. Strzygowski ծանոթացուց անոր մէկ հոյակապ արտագրութիւնը 1113 թուականին¹⁹:

¹⁹ Kleinarmenische Miniaturmalerei, Die Miniaturen des Tübinger Evangeliars Ma XIII, 1 vom Jahre 1113 bzw. 893 nach Christi. Tübingen 1907. Ձեռագրին յիշատակարանը ծանոթ էր միայն Էնֆիո-ճեանի ընդօրինակութեամբ. իսկապիւր կը համարուէր կորսուած: Հանդ. Ամս. 1917/18, էջ 159—160, մտա-

կանները թէպէտ չըջապատուած էին օտար

դիր բրած էի, որ Յիշատարականին իսկապիւր պահուած է Պաշիկ Վ. Դադեանի ձեռագիրներու հաւաքածոյին մէջ եւ հրատարակուած է նմանահանութեամբ Գարեգին սրբազանի «Քարոէջ Հայ հնագրութեան» գործին մէջ (Վաղարշապատ, 1912, էջ 48 եւ Տախտակ ԴԲ): Իսկ երկրորդ յիշատակարանի պատճենը, զոր ներկայացուցած է Էնֆիոճեան, որուն համայն Ձեռագրին գաղափար օրինակ ծառայած է 893 թուին Աւետարան մը, կեղծիք է:

Ժողովուրդներէ, բայց պահեցին երկար ժամանակ հին աւանդութիւններն եւ սովորութիւնները. ինչպէս շինարուեստը արեւելեան ճաշակով զարդացաւ հոն, նոյնպէս մանրանկարչութեան համար յարգուեցաւ արուեստի արեւելեան նկարագիրը: Արեւելք ունէր ազդեցիկ ձայն Հռոմկղայի կաթողիկո-

Այս յարատեւ տուրեւտը զաղափարներու բերաւ իրեն հետ փոփոխակի ազդեցութիւններ: Ինչպէս Արեւելք պարսիկ դրացիէն, նոյնպէս Կիլիկիա Բիւզանդիոնէն եւ Արեւմուտքէն ընդունեցան նոր ազդեցութիւններ, որոնց համաձուլումը Տաւրոսի ստորոտին վրայ ստեղծեց հայ արուեստի վե-

Նկար. 13. Սկեւոյի Աւետարան, 1197. Սկիզբն Յովնանու:

տարանին մէջ. եւ ահանաւոր վարդապետներ, ինչպէս Մխիթար Գոշ, Վարդան եւ Դաւիթ Հաղբատացիներ կ'այցելէին Կիլիկիա ուսանելու, այլ եւ ուսուցանելու: Ներսէս Շնորհալի, Գրիգոր Տղայ կը թղթակցէին Սանահինի եւ Հաղբատի վարդապետներու հետ եւ կ'ուզէին թուղթեր կարսեցիներուն:

րաճնութիւնը, կամ տուաւ անոր առ այդ ազդակներ: Մանրագին հետազոտութեան պէտք կայ, երբեան բերելու համար օտար ազդեցութիւններու չերտերը, եւ ինքնուրոյն արուեստի յատկանիշները վերաճնութեան այս դարուն:

Սկեւոյի Դպրոցը Դրազարկի դպրոցէն

ետքը երկրորդ տեղը կը բռնէ Կիլիկեան արուեստի մէջ: Արեւելեան այն գիծերը, զորոնք նկատած էր Strzygowski Դրազարկի Աւետարանին մէջ, նոյն եւ առաւելագոյն չափով կը տեսնուին Սկեւոյի ստեղծագործութիւններու մէջ:

Սկեւոյի եւ Մլիճի վանքերը, ուր ծնունդ առած է մեր Աւետարանը, երկուքոյր վանքեր են Տաւրոսի լանջին վրայ, Պապեոն եւ Լամբրոն բերդերու հովանաւորութեան տակ, Լամբրոնի տէրերու ձեռքը:

Համար կը ստեղծագործէր, նոյնը ուրիշ կերպարանքով կը կրկնուէր անոր մրցակիցին Գրիգորի վրձինին տակ: Չի կրնար թխտուիլ թէ Կոստանդինի Աւետարանը ծանօթ չէր Գրիգորին: Բայց Գրիգոր իւր օրինակութեան զաղափար ընտրեց հնագոյն մը, ուղղակի Արկուռեցոյ օրինակը, որ նոր էր բերուած Մլիճի կամ Սկեւոյի վանքը: Այս կը զուշակուի այն նմանութիւններէն, որ կան երկուքի մէջ: Մլիճեցին սակայն պարզապէս արտագրող մը չեղաւ իւր զաղափար օրի-

Eigentum der Wiener Akademie.

Նկար. 14. Չեռ. Թ. 76 Աթէնքի Ազգ. Մատ. ԺԲ. դար. Մատթէոս Աւետարանիչ:

Անոնք զարդացան եւ անուանի եղան յատկապէս Ներսէս Լամբրոնացոյ ջանքերով: Ինչպէս տեսանք, 1193ին հոս Սկեւոյի մէջ կ'օրինակէր եւ կը նկարագրէր Լամբրոնի տիրոջ եւ անոր եղբոր Ներսէս Լամբրոնացոյ համար Աւետարան մը Կոստանդին գրիչ եւ նկարիչ: Կոստանդինին ժամանակակից է, եւ թերեւս աշակերտակից Գրիգոր Մլիճեցի, մեր 1197 թուի Աւետարանին գրիչն եւ նկարիչը:

Ինչ որ Կոստանդին նկարիչ Ներսէս Լամբրոնացոյ ճաշակին զոհացում տալու

նակին, այլ կատարելագործեց անոր արուեստը քայլով մ'աւելի:

Բայց թէ՛ Կոստանդին եւ թէ՛ Գրիգոր հետեւողներ են հոն աւանդութիւններուն, աւանդապահներ հին արուեստին: Ունին նկարչութեան ընածին ձիւրքեր, ոգեւորութիւն, «աստուածային արուեստ», բայց կը յարգեն աւանդութիւնը, զայն կատարելագործել կը նկրտին եւ ոչ արհամարհել եւ առաթուր կոխել: Արեւելեան արուեստի հետքերը կը նշմարուին անոնց նուրբ ստեղծագործութիւններուն մէջ ամէն քայլափո-

խին: Փոխառութիւն է ամբողջ կառուցուածքը. բայց նոր՝ արուեստը, նուրբ՝ ճաշակը, ինքնուրոյն՝ շնորհքը, անհատական՝ յօրինուածքը:

Ես չունիմ այս բոլորի աչքի առաջ օրինակներ այն հին մանրանկարներէն, որոնցմէ մեծ թիւ մը առարկայ եղած էր իմ զննութեան Երեւանի եւ Էջմիածնի Մատենադարաններու մէջ, որպէս զի մատնացոյց ընեմ այլ եւ այլ պատկերապատկեր, որոնք կը կրկնուին Սկեւոսի դպրոցի դործերու մէջ: Բայց մեր նպատակի համար բաւական կարող են ըլլալ նաեւ հրապարակի վրայ ծանօթները: Պիտի ուզէի յիշեցնել Գաղիկ թագաւորի եւ Գր. Արկուտեցոյ Աւետարանին մանրանկարները, զորոնք ներկայացուցած են Զօպանեան եւ Յովսէփեան:

Թ. 10 նկարին հետ պէտք է համեմատել Արկուտեցոյ Աւետարանին Մարկոսի սկզբնապարզը, զոր Գարեգին Յովսէփեան այսպէս կը նկարագրէ. «Առիւծի աջ թեւն սկսում է պարանոցի եւ ուսի սահմանից եւ ժապուէնի նման նախ դալարում է մէջքի վրայով դէպի ցած, անցնում յետեւի ոտներին միջով եւ վեր բարձրանում, կազմելով «Ս» տառի մի կողմը, միւս թեւը ուղղակի վեր է բարձրանում նոյն տառի միւս կողմը կազմելու համար: Առիւծի բարձրացրած գլուխը մարմնի հետ եւ աջ թեւի ներքին մասը Ս-ի կողմը միացնող կամարն են կազմում: Առիւծի պոչը կախ է ընկած եւ երկու ոտներէ մէջից անցնելով՝ փորի տակից տարածւում է մինչեւ առաջին ոտները: Առիւծը առաջին ձախ թափով բռնել է ոսկեկող, աւանակուռ աւետարան: Գլխին լուսոյ պսակ ունի: Վեր բարձրացրած թեւերի մէջ կանգնած է անմօրուս եւ գլխի երկար մազերով մի պատանի, որ ձախ ոտը դրել է առիւծի գլխին, իսկ աջը ազդրների վրայ, տարածած ձեռքերով բռնել է առիւծի երկու թեւերը: Պատանին հագել է մոյգ կապոյտ կապայ եւ աջ ուսից դէպի ցած սպիտակաւուն՝ աւելի ճիշդ գորշ վերնագդեստ. աջ թեւին՝ ուսին մօտ, ունի ոսկի ժապուէն, իշխանական նշանը: Գլխին ունի լուսոյ պսակ, կարմիր խաչով, մի կողմից «Յիսուս» եւ միւս կողմից «Քրիստոս» գրած» (Արարատ, 1910, էջ 247—248): Մեր մանրանկարիչը արտագրած է զայն զոյգն փոփոխութեամբ միայն:

Ուշագրաւ է նաեւ Կարսի Աւետարանին այն խորանը, ուր արծուազարդ խոյակներ եւ պայտաձեւ կամարներ կը տեսնուին (Զօպանեան՝ La roseraie, III, էջ 105). անոնք կրկնուած են մեր Թ. 3 եւ 4 նկարներուն մէջ զոյգն փոփոխութեամբ: Նոյն զարդաձեւերը կը նկատուին գրեթէ նոյնութեամբ նաեւ Կեւրան թագուհւոյն 1272ի Աւետարանին (La roseraie, II, էջ XVI): Թ. 3 նկարին կամարի զարդագօտին ունի զարմանալի նմանութիւն 580ին մանրանկարուած Ռաբբուլասի Աւե-

տարանին Բ. Կանոնի կամարին մէջ (Հմմտ. Strzygowski, Ursprung, նկ. 61: Այսպէս նաեւ Էջմիածնի 1053 թուականէն Աւետարանի խորանը (La roseraie, III, p. 162) իւր եռաստեղ գերաններով ունի իւր նմանութիւնը մեր Թ. 5 եւ 6 նկարներու մէջ: Նաեւ այլ զարդաւորանքները համեմատ են ոչ միայն նախորդ չրջանի հայ մանրանկարչութեան աւանդութիւններուն (Հմմտ. Հաղբատի եւ Դրազարկի մանրանկարները), այլ եւ արեւելեան քանդակազարդերու: Թ. 1 նկարին դալարում տուածով վիշապներու մէջ Strzygowski, Amida, էջ 363 կը տեսնէ նմանութիւնը այն վիշապներու, որոնք Ամիդի, Բաղդատի եւ ուրիշ արեւելեան յուշարձաններու վրայ կը նկատուին (Հմմտ. Berchem, Amida, էջ 82—84 եւ Յովսէփեան, Պոստեանը կամ Սաղարկեանը, Ա., Վաղարշապատ 1928, էջ 166—171):

Սորաններու, կիսախորաններու, լուսանցազարդերու եւ զարդազրկերու մէջ ըստ մեծի մասին հետեւող է մեր նկարիչը հին աւանդութիւններուն. կը զարդացնէ ծանօթը նոր հնարազարդութիւններով եւ նրբութիւններով. այս տեղ կը դործէ իւր անձնական ճաշակը: Ինքնուրոյն դերը իւր մանրանկարներուն երեւան պիտի ելլէ մանրագին համեմատութեամբ իւր վրձնի արտադրութիւններու եւ նախորդ չրջանի, յատկապէս Արկուտեցոյ, Դրազարկի դպրոցի եւ Կոստանդինի դործերուն: Անհրաժեշտ է մանր ուսումնասիրել Միլեցոյ Նարեկը եւ 1215ին նկարազարդած Աւետարանը:

Ինչպէս Գրիգոր Միլեցի ազդուեցաւ իւր նախորդներէն, նոյնպէս ինքը իւր կարգին ազդեց յաջորդներուն վրայ: Կիրիկեան մանրանկարչութեան ամենափայլուն դէմքը՝ Թորոս Ռոսլին, Հոռովկայի Դպրոցէն, որ հայկական արուեստը բարձրացուց դասական կառարկելութեան, զերծ չմնաց այս ազդեցութիւնէն. նա, հանաւորէն, Սկեւոսի դպրոցին աշակերտելով հասաւ անմրցելի վարպետութեան: Այսպէս նաեւ ուրիշներ: Իրեւն օրինակ նմանողութեան կը յիշեցնեմ Կեոան թագուհւոյն Աւետարանը (1274):

Կիրիկեան մանրանկարիչները որ չափով որ ճախրանք ցոյց տուին դէպի զարդաւորաւոր, նոյն առաւելութեամբ չզարդացան նկարներ յօրինելու արուեստին մէջ անկախաբար: Անոնք մնացին ընկճուած բիւզանդական արուեստին ազդեցութեան տակ. եւ չփորձեցին ինքնուրոյն ճաշակով յառաջադէմ նկարել: Եթէ հնազոյն չրջանին ստորական Միջագետքն էր նմոյշներ մատակարարողը հայ մանրանկարիչներուն, հին եւ նոր չրջաններուն բիւզանդական պատկերազարդութիւնը ծառայեց անոնց նմանողութեան զաղափար-օրինակ: Աւետարանիչներու նկարները անփոփոխ իրենց ձեւին մէջ արտանկարուեցան, ճոխացնելով միայն մի-

ջոցն եւ կահաւորումը ինքնուրոյն ճաշակով:

Քրիստոնեայ արեւելքի նկարազարդ ձեւադիրները հեղինակներու նկարին երկու զանազան ձեւեր երեւան կը բերեն: Մինչ մէկ ձեւը հեղինակները նստած դիրքի մէջ, գրեթէ յետոյ հանգստացած կը ներկայացնեն, միւս ձեւի մէջ հեղինակները կանգնած կը տեսնուին, ձեռքին մագաղաթեայ զլան մը

տարածուն տեղ կը բռնեն անոնք, որ հարկ կ'ըլլայ ըսել, թէ այս ձեւը Միջագետքի մէջ ծագած մոտիւ մըն է, յատուկ արեւելեան նկարազարդ²⁰: Այսպէս են Ռաբբուլասի Աւետարանը, Բերլինի ստորերէն ձառնատիրը (Sachau, p. 220), Օբսֆորդի Bodl. Dawk. 58 խորհրդատուրը, Պարիսի Ազգ. Մատենադարանի Աս. 341 Հին Կտակա-

Eigentum der Wiener Akademie.

Նկար. 15. 260. 57 Նիկիայի Ազգ. Մատ. ԺԱ. դար. Մարկոս Աւետարանի:

կամ գիրք մը բռնած: Նստած դիրքի մէջ առնուած հեղինակներու նկարները ժառանգուած են հելլենական արուեստէն եւ կարկառուն կ'երեւան անձուկ մօռք բիւզանդական կոչուած արուեստին մէջ: Ոտքի վրայ ներկայացուած նկարները ցանցաւ անգամ կը տեսնուին յունարէն ձեռագիրներու մէջ. ընդհակառակը ստորական եւ ստորական գաղափար-օրինակներէ կախում ունեցող հայկական մանրանկարչութեան մէջ այնպէս

րանը²¹, Էջմիածնի Աւետարանը, Մլքէ Թագուհւոյն Աւետարանը, Երուսաղէմի հին

²⁰ A. Baumstark, Zum stehenden Autorenbild der byzantinischen Buchmalerei. Oriens christiana, N. S. III (1913), S. 305—310.

²¹ Հրտ. Omont, Peintures de l'ancien testament dans un manuscrit syriaque du VIIe ou du VIIIe siècle. Ի հաւաքման Fondation E. Piot. Monuments et mémoires publiés par l'Académie des inscriptions et belles lettres. XVII (1909), էջ 84—98, աւիտակ V—IX.

Աւետարանը²², Լեւոն Բ-ի Աւետարանը 1263/64 թուականին Երուսաղիմի մէջ եւ վերջապէս Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 697 Աւետարանը²³:

Կիլիկեան Հայ մանրանկարչութիւնը սիրած է աւելի — հետեւելով բիւզանդականներուն — մտածել Աւետարանիչները նստած դիրքի մէջ: Մեր 8, 9, 11 նկարներու մէջ Մատթէոս, Մարկոս եւ Ղուկաս այս նրստածքի մէջ ներկայացուած են (Հմմտ. առ այս թ. 14—18): Մատթէոս ունի իւր նմանութիւնը Աթէնքի Ազգ. Մատենադարանի թ. 76 Աւետարանին մէջ (տես նկ. 14), գրուած ժ. Դարուն²⁴, ուր նոյն է Աւետարանիչին կեցուածքը, Հանդերձաւորութիւնը, գրական յորինուածքը, նոյն անգամ պտուտակաձեւ ձողովը. կը տարբերի միայն այն կէտի մէջ, որ յոյնին մէջ Աւետարանիչը զբաղած է գրելով, մինչ Հայը ներկայացուցած է ձեռքը ծնօտին՝ անձնատուր բարձրադրոյն խորհուրդներու (Հմմտ. ձեռքը քուն-

քին՝ Թարգմանչաց Աւետարանին մէջ, ԺԳ. դարէն²⁵): Բիւզանդական կաղապարէն աւելի անեղծ ելած է Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 278, թղ. 13 բ (ԺԳ/ԺԴ. դար):

Թ. 9 նկարի Մարկոսը Համեմատութեան օրինակ ունի Տիւբինգէնի Աւետարանին մէջ²⁶. Նաեւ Հոս ներկայացուած սեւամազ եւ սեւամօրուք. նոյնպէս գրական կը բռնէ ձուկ մը տտունով, գրասեղանը ունի խաչաձեւ դուռ, բայց դոց փեղկերով: Ղուկասի նստուածքը (Թ. 11) կը յիշեցնէ Յովհ. Առաքեալը Աթէնքի Աւետարանին մէջ (Buberl, Nr. 65), որուն միջոցի կահաւորումը եւ խորքի տեսարանը կարծես ամբողջութեամբ արտացոլացած է Հայուն քով: Նմանութիւնը Բիւզանդական օրինակներու հետ աւելի աչքի կը զարնէ թ. 12 նկարին մէջ. Յովհաննէս ըստ ամենայնի նոյն դիրքով եւ Հանդերձաւորութեամբ կանգնած է Աթէնքի թ. 93 Աւետարանին մէջ (ԺԲ. դար, Հմմտ. նկ. 18). այլափոխուած է միայն տեսարանը: Նկարիս ուրիշ փոփոխակները կ'ընծայեն Տիւբինգէնի Աւետարանը²⁷, Բրիտանական Թանգարանի Օր. 5304 (ԺԵ. դար²⁸) եւ Վիեննայի թ. 278 (ըստ ամենայնի նման Աթէնքի օրինակին):

Աւելորդ են ուրիշ Համեմատութիւններ:

²² La Roseaie d'Arménie, III, էջ 80/81.

²³ Strzygowski, Տախտակ X.

²⁴ Strzygowski, Տախտակ X.

²⁵ La Roseaie d'Arménie, II, էջ 264.

²² J. Strzygowski, Ein zweites Etschmiadsin-Evangelium, Յուշարձան, էջ 345—352:

²³ A. Merk, Die Miniaturen des armenischen Evangeliums Nr. 697 der Wiener Mechitharistenbibliothek, Հանդէս Ամսթրայ, 1927, էջ 931—944:

²⁴ Paul Buberl, Die Miniaturhandschriften der Nationalbibliothek in Athen. Wien 1917, Tafel XXV, Nr. 64. [Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, Bd. 60, Abh. 2.] Այս հրատարակութեան են մեր թ. 14—18 նկարները, որոնց կիւլէները ազնուաբար տրամադրեց մեզ Վիեննայի Գիտութեանց Ակադեմիան: Մեր շնորհակալութիւնը Ակադեմիայի Վարչութեան այս պատրաստակաւութեան համար:

Das Skevra-Evangelium vom Jahre 1197, aufbewahrt im Archiv des armenischen Erzbistums Lemberg.

(Résumé des armenischen Teiles.)

1. Das Skevra-Evangelium vom Jahre 1197, das seit einem Jahrhundert im Archiv des Lemberger armenischen Erzbistums aufbewahrt wird, ist zum erstenmal im Jahre 1890 vom P. Gregoris Kalemkian einer genauen Beschreibung unterzogen worden. P. Kalemkian hat aber versäumt, seine Beschreibung der Öffentlichkeit vorzulegen. Die Handschrift wurde nachher von den Gelehrten öfters in Anspruch genommen, es wurden sogar einige Proben von den Miniaturen reproduziert¹. Eine eingehende Untersuchung darüber fehlte aber bis zur Zeit.

Die Reproduktionen einiger Miniaturen aus dieser Handschrift durch Piotrowski sowie das liebenswürdige Entgegenkommen des armenischen Ordinariates in Lemberg, das mir einige Klischees von diesen Reproduktionen zur Verfügung stellte, gaben mir die Anregung, mich mit diesem Studium zu befassen. Die Handschrift selbst konnte ich nicht zur Ansicht bekommen; dies erlaubten mir die Verhältnisse nicht. Die Beschreibung fand ich im Nachlaß P. G. Kalemkians († 1915), die hier zum erstenmal gedruckt wird. Die Abbildungen Nummer 1—11 sind verschiedenen Werken entnommen, deren Titel oben erwähnt wurden. Vollständigkeitshalber sollte die Arbeit vor dem Original durchgeführt werden. Möge meine Zusammenstellung dazu beitragen, daß die Handschrift nach ihrer kunsthistorischen Bedeutung näher bewertet wird.

2. Beschreibung der Handschrift. — 426 Blätter. Größe: 29 × 22 cm. Material: weißes Pergament. Einband: 31 × 24 cm, Silber überzogen; vgl. Piotrowski, Abb. 32—

34. Schrift: Erkatagir. Zierschrift beim Anfang der vier Evangelien und öfters im Texte. Kanonesarkaden Blatt 2—10; ein Blatt soll fehlen. Bilder: vier Evangelisten. An den Rändern kleine Miniaturbilder. — Leere Blätter 1, 419, 425, 426. Datum: 647 der armenischen Ära = 1197/98 n. Chr. — Schreiber: Gregor; Ort der Entstehung: die Klöster Mlić und Skevra.

3. Wie aus den Kolophonen hervorgeht, ist die Handschrift auf Wunsch des Priesters Stephanos, genannt Adam, abgeschrieben, welcher das Pergament selbst aus Cypern abgeholt hatte. Der Schreiber Gregor wird von Stephanos als „ein vielberühmter und gepriesener Schreiber“ gelobt, „welcher überaus vortrefflich und unerreichbar ist (in seiner Kunst) unter dem (menschlichen) Geschlecht, nicht nur in Tinten (-verfahren, d. h. im Schreiben), sondern auch in Ornamentkunst durch Farbe“. Er hat den Anfang seiner Arbeit im Kloster Mlić bei der Burg Paparon (bei Tarsus) unternommen und im Kloster Skevra bei der Burg Lambron vollendet, im Jahre der armenischen Ära 647, d. h. im Jahre, als Leo I. zum König des armenischen Kilikien gewählt wurde, unter dem Katholikos Gregors VI. (1194—1203). Das Jahr 647 der armenischen Ära fängt nach der chronologischen Rechnung am 31. Jänner 1197 an, nach der politischen aber um 1198, wie J. Strzygowski annimmt. Ich halte die chronologische Rechnung fest, da die Ernennung Leos zum König auf das Jahr 1196/97 fällt.

Ein zweites Kolophon vom Jahre 1219 erwähnt das Hinscheiden des Königs Leo, am 1. Mai desselben Jahres (S. 8). Für das weitere Geschick der Handschrift geben die Kolophone 3 und 4 Anhaltspunkte. Im Jahre 1422 ist ein gewisser Simeon, Bruder des Johann, im Besitze des Evangeliums und verkauft es an Herrn Khuthlubek. Im Jahre 1592 befindet es sich in Händen Thoros Pernathentz, des Sohnes Zatik's (in Galizien; Lemberg?), der es, weil es sehr beschädigt war, durch den Mönch Johann in Silberschmuck einbinden läßt. Darüber, wann und wie die Handschrift in das Archiv des Erz-

¹ Vgl. Józef Piotrowski, Katedra ormianska we Lwowie w swietle restauracji i ostatniej odkryć. Lwów 1925, S. 10—11 und Abb. 33—40 (nicht numeriert). J. Strzygowski, Azida, Heidelberg 1910, S. 362, 369; Ursprung der christlichen Kunst, Leipzig: 1920, Taf. XXIV; Asiens bildende Kunst, Augsburg 1930, S. 143. H. Glück, Die christliche Kunst des Ostens, Berlin 1923, Abb. 6 und 7. Frédéric Macler, Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukovine (juillet-août 1925). Revue des études arméniennes, VII (1927), p. 97—107 et fig. 1—15.

bistums Lemberg gelangte, fehlt jede Angabe. Da der jetzige Einband in Silberüberzug ein Produkt des 18. Jahrhunderts ist, müssen wir annehmen, daß die Handschrift nach 1592 wieder von ihrem Schmucke entblößt und vom neuen Besitzer zum drittenmal eingebunden wurde.

Der „vielberühmte Schreiber“ Gregor ist aller Wahrscheinlichkeit nach mit dem gleichnamigen Kopisten identisch, welcher um 1173 für Nerses Lambronz, Erzbischof von

Schwesterklöster auf dem Abhange des Taurus, nicht weit von Tarsus, unter dem Schutz der Burg von Paperon und Lambron. Zu Lebzeiten des Erzbischofs von Tarsus, Nerses Lambronz, und unter der Ägide seines Bruders, des Sebastos und Fürsten von Lambron, waren sie in hoher Blüte. Um das Jahr 1194, als sich Gregor durch seine Leistungen auszeichnete, blühte in Skevra ein anderer Miniator, Konstantin mit Namen, welcher zum Gebrauche des Erzbischofs von

Eigentum der Wiener Akademie.

Նկար. 16. Ձեռ. 163. Աթենքի Ազգ. Մատ. ԺԲ. դար.
Հովհաննես Արևուշտացի:

Tarsus, die Lamentationen von Gregor Narekatzi in einer schönen Bologniser und Zierschrift verfertigte (Handschrift Nr. 1568 der Edschmiaziner Bibliothek, vgl. S. 12) und der sich anschickte, um 1214/15 ein zweites Evangelium im Auftrag desselben Stephanos Adam abzuschreiben, welches aber wegen seines in diesem Jahre erfolgten Todes unvollständig blieb (aufbewahrt in der Klosterbibliothek zu Djulfa, vgl. S. 12).

Die Klöster von Mlić und Skevra, wo unser Evangelium entstand, sind zwei

Tarsus ein reich illustriertes Evangelium verfertigte (vgl. S. 14).

4. Die Abbildungen Nummer 1—13 sind dem Skevra-Evangelium entnommen; sie stellen dar:

1. Hypothesis I (Anfang des Briefes Eusebios an Karpianos, Bl. 2).
2. Kanonestafel I—II (Bl. 4).
3. Kanonestafel II (in Fortsetzung) und III (Bl. 6).
4. Kanonestafel IV—V (Bl. 7).

5. Kanonestafel V (in Fortsetzung) und VI (Bl. 8).
6. Kanonestafel VII und VIII (Bl. 9).
7. Kanonestafel IX und X (Bl. 10).
8. Mattheus.
9. Markus.
10. Anfang des Markusevangeliums.
11. Lukas.
12. Johannes.
13. Anfang des Johannesevangeliums.

Es fehlen in unserer Darstellung: Hypothesis II (Bl. 3), Kanonestafel II (Bl. 5), X (in Fortsetzung, Bl. 11, scheint ausgefallen

hundert Jahre alt war, erscheint hier nicht als Schöpfer, sondern vielmehr als Bewahrer der alten Überlieferungen. Durch den Geschmack des Mutterlandes genährt, im neuen Kulturkreise neuen Einflüssen unterworfen, bereichert die armenische Kolonie die herkömmliche Tradition. Der orientalische Charakter wird dabei nicht umgewandelt, der armenische Stil büßt nichts ein, neu ist jedoch die Kunst, frischer die Gestalt, feiner die Pinselführung. Die Renaissance der armenischen Buchmalerei ragt da empor. Was Groß-Armien um diese Zeit leistete, war für

Eigentum der Wiener Akademie.

Նկար. 17. Ձեռ. Թ. 68 Աթենքի Ազգ. Մատ. ԺԲ. դար.
Հովհաննես Արևուշտացի:

Eigentum der Wiener Akademie.

Նկար. 18. Ձեռ. 93 Աթենքի Ազգ. Մատ. ԺԲ. դար.
Յովհաննես Արևուշտացի:

zu sein), der Anfang des Mattheus- und Lukasevangeliums.

Die Beschreibung der Abbildungen ist im armenischen Teile kurz angegeben.

5. Im weiteren Abschnitte wird die Kunst der Miniaturen einer kunsthistorischen Betrachtung unterzogen und die Entwicklung derselben auf kilikisch-armenischem Boden mit kurzen Worten erörtert.

Im ganzen tritt uns die orientalische Ornamentik entgegen, die orientalischem armenische Kunst, welche in einem neuen Kolorit, in einer entwickelteren Form wiederholt wird. Das armenische Kilikien, das kaum

Kilikisch-Armien nicht fremd, was aber Kilikien gab, war für Groß-Armien neu. In Groß-Armien machte die alte Kunst in langsamen Schritten ihren Weg; die alten Motive galten dort für kanonisch und die Wiederholung derselben stellte den Geschmack der Zeitgenossen zufrieden. Die Abweichungen von dem Gewöhnlichen, die hier und dort auftauchen, tragen das Gepräge fremder Einflüsse. Es existieren im 11. und 12. Jahrhundert Werkstätten in Sebaste, Kaisareia, Melitine, sogar in Adrianopel, in den von Armeniern bewohnten Städten, von wo aus nach Armenien Bücher eingeführt

wurden². Diese Tatsache will jedoch die selbständige Entwicklung der armenischen Buchmalerei auf einheimischem Boden nicht in Abrede stellen.

Seit altersher befanden sich in Armenien Zentren, wo die Kalligraphie und die Buchmalerei gepflegt wurden. Darunter muß die Schule von Kars den ersten Platz in Anspruch nehmen. Hier blühte im 11. Jahrhundert, unter der Regierung des Königs Gagik, Sohn des Abas, genannt Schahin-Schah (1028—1064) eine Akademie der Wissenschaften, wo neben der Philosophie, Medizin und Geoponie, auch die Kunst gepflegt wurde. Persische, arabische und jüdische Gelehrte, meistens Ärzte, hatten dort Posten³. Aus dieser Epoche ist uns ein Meisterwerk der Buchmalerei erhalten, ein Evangeliar, geschrieben zum Gebrauche Gagiks und der Königsfamilie (gegenwärtig in der Patriarchatsbibliothek zu Jerusalem aufbewahrt⁴).

Die Produkte der Kunstwerkstätten des Ostens machten ihren Weg nach Süden und gelangten bis nach Kilikien, wohin im 11. Jahrhundert ein Strom aus Groß-Armenien herunterflutete. Er ging über Kleinasien. Hier, in Sebaste, saßen zuerst die Emigranten. Gregor aus Arkuri (bei Massis), der mit dem König Senekerim Artzruni von Vaspurakan hierher gekommen war, schrieb im Jahre 1066 ein prächtiges Evangeliar, das später das Eigentum des Katholikos Nerses Schnorhali (1166—1172) wurde und im Jahre 1194 von Gregor Apirat dem Herrn von Paperon und Lambron geschenkt wurde (aufbewahrt in der Etschmiaziner Bibliothek, vgl. G. Hovsepian, Ararat 1910, S. 77 ff. Dies geschah kurz vorher, als Gregor, der Miniator unseres Evangeliiars, sein Meister-

werk in Mlič und Skevra verfaßte und Konstantin in Skevra seine Tätigkeit auf Feder und Pinsel entfaltete.

Konstantin und Gregor, die die kilikisch-armenische Buchmalerei in eine neue Fassung brachten, sind im Grunde Nachahmer der orientalisches-armenischen Überlieferungen. Sie sind zwar begabt, sind „von göttlicher Kunst“ durchdrungen, trotzdem folgen sie der alten Tradition. Sie kennen die Kunstwerke Armeniens, jene von Drazark⁵, sind aber keine Schreiber im strengen Sinne, sie vervollständigen die Ergebnisse der Vorfahren, entwickeln dieselben um einen Schritt weiter. Gregor hatte sogar zu seiner Schöpfung das Evangeliar vom Jahre 1066 als Vorlage. Der ganze Bau seiner Schöpfung ist gewiß eine Entlehnung, neu ist aber die Kunst, eigenartig die Grazie, individuell die Ausführung. Die Abhängigkeit vom Evangeliar vom Jahre 1066 ist mehr in den Kanonestafeln auffallend. In den Autorenbildern dagegen ist er selbständig; hier hat er die byzantinischen Muster zum Vorbild. Ein Vergleich der Evangelistenbilder mit denen der byzantinischen Kunst überzeugt uns vollkommen (Abb. 14—18⁶).

⁵ J. Strzygowski, Kleinarmenische Miniaturmalerei. Die Miniaturen des Tübinger Evangeliiars Ma XIII, 1 vom Jahre 1113 bzw. 893 nach Christi. Tübingen 1907. — Die Kolophone der Handschrift Ma XIII, 1 waren nur in einer Abschrift des Herrn Emfiadjan bekannt, das Original sollte verlorengegangen sein. In Handes Amsorya 1917/1918, Sp. 159—160, habe ich darauf aufmerksam gemacht, daß das Original des Kolophons vom Jahre 1113 in der handschriftlichen Sammlung von Khatschik Dadian erhalten und vom Garegin Hovsepian, Atlas für armenische Paleographie, Vagharschapat 1912, S. 48 und Taf. 92 in Faksimile veröffentlicht ist. Das zweite Kolophon, wonach die Abschrift des Evangeliiars auf Grund einer Vorlage vom Jahre 893 entstanden sei, ist eine Fälschung neuerer Zeit.

⁶ Die Abbildungen 14—18 sind dem Werke Paul Buberl, Die Miniaturenhandschriften der Nationalbibliothek in Athen, Wien 1917, entnommen. (Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Bd. 60, Abh. 2.) Die Klischees verdanke ich dem wohlwollenden Entgegenkommen der Leitung der Akademie der Wissenschaften.

² Auf diese auswärtigen Werkstätten hoffe ich in einer anderen Arbeit zurückzukommen.

³ Dieses Thema ist in meiner „Geschichte der armenischen Literatur“ näher behandelt.

⁴ Die Reproduktionen der Miniaturen siehe bei A. Tchobanian, La roseraie d'Arménie, III, Paris 1929.

304 90
ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ. ՀԵԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՆ-
ՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա. Հ. ՀԱՊԷՇԵԱՆ, Սաղմոսարան, գրուած Լեւոն Գ. Թագաւորի
համար (1283), Վիեննա 1922, 4°, էջ 12. 10 նկարով
քննարկ մէջ: Փր. 2.—

Բ. Հ. Ն. ԱԿԻՆԻԱՆ, Սկիւոյի Աւետարանը 1197 թուական-
ին. Վիեննա 1930, 4°, էջ 32: 18 նկարով: Փր. 4.—

MATERIALIEN ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN
KUNST, PALÄOGRAPHIE UND MINIATURALEREI

- I. H. HABESCHIAN, Ein im Auftrage des Königs Leo III. ab-
geschriebenes Psalterium (1283). Wien 1922, 4°, S. 12. Mit 10 Ab-
bildungen. Fr. 2.—
- II. P. N. AKINIAN, Das Skevra-Evangelium vom Jahre 1197. Wien
1930, 4°, S. 32. Mit 18 Abbildungen. Fr. 4.—

